

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха** (ОМУСА), размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

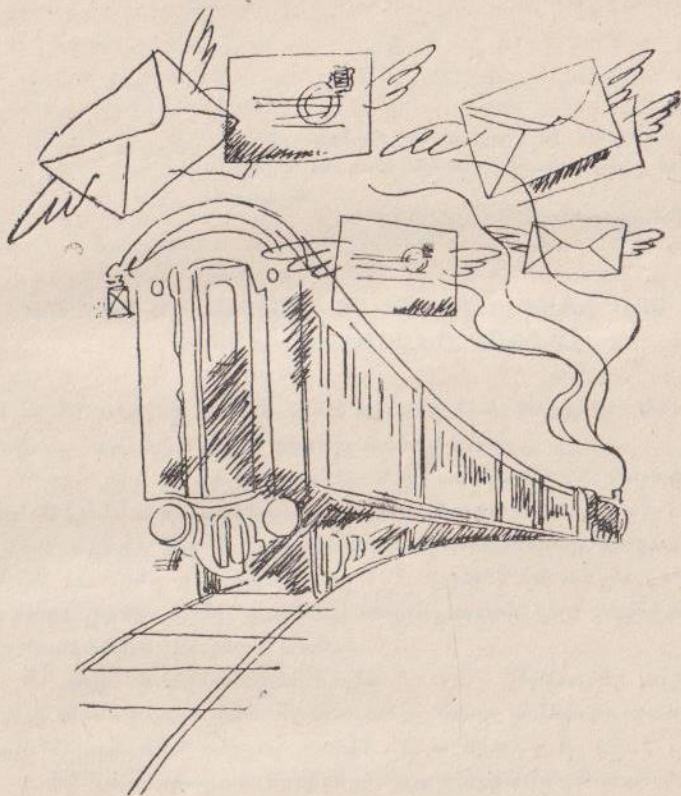
Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

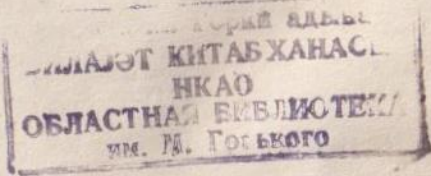
Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐԻՅ

Պատրույան Վ. Հ.

Գ 505 Չորս վիպակ: Վիպակներ: [Դպր. միջին և տարիքի համար]/Վարդգես Պետրոսյան, Յարսյան].— Եր.: Արևիկ, 1990, 392 էջ:

Ժողովածուն բովանդակում է Վարդգես Պետրոսյանի չորսամ տարիների, «Ճամակներ մանկության կայսր» «Գեղատուն «Անի» և «Վերջին ուսուցիչը» վիպակները:

4808080201 (00)

70—00

ԳՄԴ

707 (01) 00

ISBN 5—8077—0218—2

© Վարդգես Պետրոսյան

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ներկա ժողովածուի մեջ ամփոփված վիպակները (որ գրված են 1967—1978 թվականներին), իբրև մտախի են ասելիքով, նաև գրողական հայացքի ուղղությամբ և, այդ տրամաբանությամբ էլ, կառոզ էին հավաքվել մի գրքի «կտուրի տակ»: Բոլոր վիպակների ասելիքը, կենսական նյութը ավյալ ժամանակի պատանեկությունն է, երիտասարդությունը, որ փորձում է, հաճախ՝ տանջալիորեն, սեփական պատասխանները գտնել անհուսալիորեն հին, բայց և ամեն ժամանակի հետ հորից—հոր ձեզող հարցին. ինչի՞ համար է մարդ ապրում... Գրողական հայացքի ուղղությունը չորս վիպակներում էլ նույնն է— հասկանալ, առնվազն ճիգ անել հասկանալու նոր, հաճախ անսովոր սերնդին, լսել նրա ոչ միայն խոսքը, այլև լռությունը, սեփական փորձի տրամաբանությամբ չմերժել նրա կասկածները, մանավանդ՝ տաղտկալի բարոյախոս չդառնալ:

Երևի հարկ չկա հիշեցնելու, որ 1967—1978 թվականները բնավ էլ ամենաբարենպաստ ժամանակները չէին կյանքի գոտ ճշմարտությունը մարմնավորելու համար և, այնուամենայնիվ, երբ վերահրատարակության նպատակով ես վերընթերցում էի այս վիպակները, չուզեցի բառացիորեն որևէ փոփոխություն կամ խմբագրում անել, թեպետ... Թեպետ այսօր արդեն կարելի էր բացել շատ փակագծեր, կարելի էր դուրս գալ ենթատեքստի գերությունից, գոնե տեղ—տեղ վերձանել եզովպոսյան լեզուն: Ապրածը—ապրած է, գրվածը—գրված: Եվ դրա համար՝ ընթերցողից ես ներողամտություն չեմ, որ կուզենայի ակնկալել:

Երկու բան կուզենայի:

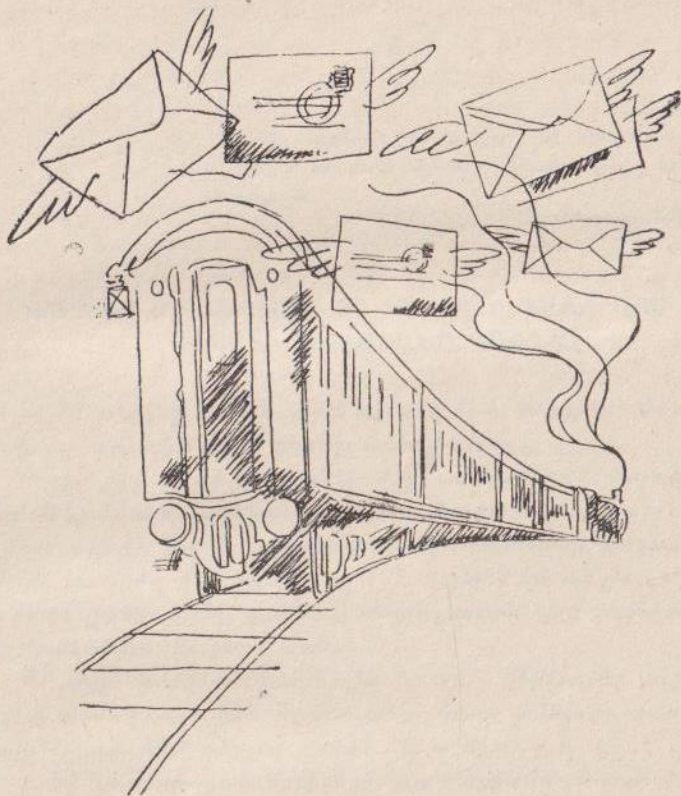
Առաջին: Այս վիպակների երիտասարդ հերոսների հասակակիցները, որոնք այսօր երեսուն-քառասուն տարեկան են,

այս վիպակները կարդալով, գոնե մի պահ վերապրեին իրենց պատանեկությունն ու ջանելությունը, վերադառնալին արդեն հուշ դարձած իրականության, ապրած հուշերի ու կասկածների այն մթնոլորտը, որ, անկախ ամեն ինչից, սիրելի է ու նվիրական:

Եվ երկրորդ: Կուզենայի, որ նրանք, այն ընթերցողները, որ այսօր են... ասուլոթ-քսան տարեկան, այս վիպակների մեջ կարողանային տեսնել վաթսուն-յոթանասնակյան թվականների իրենց հասակակիցներին, որ և՛ նման, և՛ տարբեր են իրենցից: Եվ փորձեին հասկանալ նրանց: Նրանց ուրախությունը, նրանց տառապանքը:

Եթե այդպես լինի, իբրև գրող ես ինձ մեծապես վարձատրված պիտի զգամ, որովհետև խոսքի ազատության ամենակաշկանդված ժամանակներում անգամ գրողը մի իրավունք հաստատ ունեցել է՝ շատելու, չգրելու այն, ինչ չի մտածում: Այս վիպակներում շատ բան կա իմ սեփական կենսագրությունից, իմ սերնդի ապրած կյանքից, բայց, բնականաբար, ավելի շատ՝ այդ ժամանակների երիտասարդության կենսագրությունից: Իմ հերոսներից շատերը իրական նախատիպեր են ունեցել, սյուժետային շատ գծեր ես քաղել եմ կյանքից:

Ինչպե՞ս, ի՞նչ չափով է ինձ հաջողվել՝ կյանքի ճշմարտությունը մարմնավորել իբրև արվեստի ճշմարտություն (կերպարներ, ոճ, լեզու և այլն), այստեղ միակ դատավորը ընթերցողն է, որին ես, ինչպես միշտ, հավատում եմ:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐԻՅ

«...ես որտեղի՞ց եմ գալիս... Իմ մանկությունից՝
ես գալիս եմ մանկությունից՝ ինչպես որ եւ երկրից
են գալիս»:

ԱՆՏՈՒԱՆ ԳԸ ՍԵՆՏ ԷՔՁՅՈՒՊԵՐԻ

ՓՈՔՐԻԿ ՄԻ ՀԵՔԻՍ.Ք, ՈՐ ԿԱՐՈՂ Է ՆԱԵՎ ԱՅՍ ՎԻՊԱԿԻ ՆԱԽԱԲԱՆԸ ԳԱՌՆԱԼ

— Իմ անցյալ տարին հիմա որտե՞ղ է,— հարցրեց մի օր
որդիս,— արի գնանք իմ անցյալ տարվա մոտ:

Որդիս քիչ առաջ կոտրել էր մոր ամենասիրած հայելիներից մեկը (մայրը ամենասիրած շորս հայելի ունի, բայց սա
ի միջի այլոց), իսկ ես երկար, փափուկ ու ձանձրալի բացատրել
էի, թե նա հիմա մեծ տղա է, այ եթե հայելին նա անցյալ տարի
կոտրած լիներ, ոչինչ, քանի որ անցյալ տարի նա փոքրիկ էր,
չէր հասկանում, թե ինչ է անում...

Իմ այդ խոսքերի վրա որդիս իր սև, վիթխարի աչքերը
ավելի մեծացրած՝ մտածեց-մտածեց, հետո տվեց իր զարմա-
նալի հարցը. «Իմ անցյալ տարին հիմա որտե՞ղ է...»:

...եվ ես ստիպված հորինեցի այս հեքիաթը՝ մարդու աս-
րած-վերջացրած տարիների մասին. «Ուրեմն, մարդու կյանքը
նման է գնացքի, ինչպես մանկական երկաթուղու գոյնզգոյն
գնացքները: Գնացքի ճանապարհը սար է, ինչպես Արարատ
սարը, առաջին քառասուն տարում գնացքը բարձրանում է,
մյուս քառասուն տարում՝ իջնում: Մարդու առաջին տարվա
գնացքը մի վազոն է: Մարդը, ուրեմն, աշխարհ է դուրս գա-
լիս մի վազոնով: Երբ լրանում է նրա մի տարին, և նա մըտ-
նում է երկուսի մեջ, ճանապարհին նա թողնում է այդ առա-
ջին տարվա վազոնը, նստում ուրիշ մի վազոն, որ մի քիչ ավե-
լի մեծ է: Այդպես կամաց-կամաց մարդու կյանքի գնացքը
բարձրանում է սարն ի վեր՝ ճանապարհի ծաղիկների ու փշերի
մեջ թողնելով իր տարիները: Ամեն կայարանում՝ մեկը»:

— Ես քանի՞ տարեկան եմ, — հարցրեց որդիս:

— Չորս, — ասացի, — փետրվարին կլինես չորս:

— Իմ անցյալ տարվա զնացքն եմ ուզում: Հիմա որտե՞ղ է:

— Հետո, շատ հետո տեղ է, — ասացի, հետո մտածեցի, որ այս հեքիաթը շատ ավելի ինձ համար էր, որ շատ ավելի ե՛ս կուզենայի ետ վերադառնալ իմ մանկության կայարանները, որտեղ ես մեկիկ-մեկիկ թողել եմ իմ տարիները: Հիմա իմ կյանքի զնացքը իշնում է զառիվայրով, ես ետ եմ նայում ինքս իմ մեջ, իսկ իմ մեջ մանուշակագույն մշուշ է, շատ բան կորել է, մոռացվել, պետք է հորինես:

Այսպես ծնվեցին ու գրվեցին այս պատմվածքները, որ նամակներ են մանկության կայարաններից: Այդ նամակները ես գրել եմ ինքս ինձ: Որդիս, որ հիմա չորս տարեկան է, գուցե կարգա մի օր կամ, որ ավելի հավանական է, երևի չկարգա, նրա մանկության զնացքն ուրիշ է, ճանապարհի ծաղիկներն ու փշերն ուրիշ են, ուրիշ են կայարանները...

Ասում են, թե ապրած տարիների խարուկից մարդ պետք է կրակները վերցնի, այլ ոչ թե մոխիրը... Տարիների մոխիրների տակից ես փորձեցի արթնացնել իմ մանկության կրակները: Չգիտեմ, կարողացա՞մ...

ԱՔԼՈՐԱՔԱՐ

«Խաչատուր Աբովյանը, որ հայ մեծ լուսավորիչ է, մեր գյուղ այն ժամանակ էր եկել, երբ Պերճ Պոռչյանը ձեր տարիքին էր: Աբովյանն այցելել է այն դպրոցը, որտեղ սովորում էր ապագա գրողը: Այդ դպրոցը Մարինե եկեղեցու բակում էր, գետափից շի երևում: Հետո մեծ լուսավորիչը երեխաների հետ եկել է Քասախի փեր, ահա այստեղ: Նրան շատ է դուր եկել մեր Աբլորաքարը: Իսկական արձան է, ասել է: Ինքն է ասել: Ահա, այս է Աբլորաքարը»:

Այս բառերը հիմա մոտավորապես եմ հիշում, որովհետև լսել եմ, երբ ութ տարեկան էի: Ասողը մեր առաջին ուսուցիչն էր՝ տիկին Շուշանիկը, իսկ մենք, սկսնակ հորթերի պես, գետակի ավազներին կանգնած՝ այրող նախանձով նայում էինք ջրի մեջ լցված, տաք քարերին պռակած մեր գյուղի մեծ-մեծ տղաներին: «Այ, հիշեցեք, երեխաներ, — այս բառերի նման

բառերով է երևի շարունակել տիկին Շուշանիկը, — այս ավազը, ոցի վրա հիմա դուք կանգնած եք, չկարծեք, հասարակ, սովորական ավազ է: Հարյուր տարի առաջ, երբ մեծ լուսավորիչը լողացել է մեր գետում, հետո, որ չմրսի, պռակել է հենց այս ավազին...»:

Ավազը այրում էր մեր ոտքերը, մանավանդ նրանցը, որ բորիկ էին, մենք շգիտեինք, թե ով է այդ Խաչատուր Աբովյանը կամ Պերճ Պոռչյանը, իսկ Աբլորաքարը մի մեծ ժայռ է, որ հիմա էլ Քասախ գետի ափին է, նրա գլխից հիմա էլ տղաները իրենց գցում են ջրի մեջ, և ներքև ընկնելու պահին անպայման ծղրտում են, ինչպես այն ժամանակ:

Տարիներ հետո ես իմացա, որ տիկին Շուշանիկը իր ամեն տարվա առաջին դասարանցիներին բերում է Աբլորաքարի մոտ և, ուրեմն, ամեն տարի անում է նույն պատմությունը, որ այս ավազը սովորական ավազ չէ, որ Աբլորաքարի տակ լողացել է Խաչատուր Աբովյանը: Ծիշտ է, լողացել է հարյուր հիսուն տարի առաջ և նրա լողացած ջուրը ով գիտե որ օվկիանոսըն է հասել կամ գոլորշիացել է լրիվ, բայց մեկ է՝ հիմա, այս պահին հոսող ջուրն էլ սովորական ջուր չէ, որովհետև այդ գետի շատ նախկին ջրում լողացել է Խաչատուր Աբովյանը:

Աբլորաքարի վերևում, ձորի պոնտիկին տներ են՝ աշխարհին նայող պատուհաններով ու պատշգամբներով, երևում է նաև երկու ավերակ եկեղեցի: Հետո, տարիներ հետո՝ ես կիսանամ, որ նրանցից մեկը կոչվում է Ծիրանավոր, մյուսը՝ Սպիտակավոր, իսկ Կարմրավորը՝ ձորից քիչ հետո է, բարձունքի վրա: Հետո տատիցս կլսեմ երեք գեղեցիկ քույրերի պատմությունը, որ իրենց մահվան օրը, նրանք երեքն էլ նույն օրը մեռան, ուրեմն իրենց մահվան օրը՝ քույրերից մեկը ծիրանագույն էր հագել, մյուսը սպիտակ, երրորդը՝ կարմիր: Հետո, տարիներ հետո ես կբքբեմ մեր հին ու նոր վկայությունները և այդ պատմությունը ոչ մի տեղ չեմ գտնի...

Այդ հետո: Իսկ հիմա, այսինքն, երեսունհինգ տարի առաջ՝ հիմա, սեպտեմբերի առաջին կիրակի օրը՝ մենք մեր առաջին ուսուցչուհու հետ կանգնած ենք Քասախ գետի ափին, և մեր ոտքերն այրվում են Աբլորաքարի ավազների մեջ:

— Տիկին Շուշանիկ, իսկ ո՞ւր է աբլորը, — տարիների մոտից լսում եմ սեփական ձայնս, — քարի վրա ոչ մի աբլոր էլ չկա:

Աքլորաքարի գլխին այդ պահին կանդնած էր մի երկար, շատ երկար տղա, աքլորը իսկապես չկար:

— Տիկին Շուշանիկ, — լսում եմ ուրիշ ձայն, — Պերճ Պոռչյանի՞ն էլ եք դուք դաս տվել...

— Տիկին Շուշանիկ, իսկ դուք կթռչե՞ք Աքլորաքարից, շե՞ք վախենա...

— Տիկին Շուշանիկ, իսկ խաշատուր Աբովյանը մեր գլուղացի՞ է...

Այս խոսքերի վրա տիկին Շուշանիկը հավանորեն մեղմ ծիծաղել է և մեղ, սպեքրի երամի պես առաջն արած, քշել է հին կամբջի վրայով: Կամբջի մեջտեղում նա նորից խմբել է մեզ, ձեռքը մեկնել դեպի Աքլորաքար և ասել մոտավորապես այսպիսի բառեր. «Ուր էլ գնաք, ինչ երկրներ էլ տեսնեք, ինչ մարդ էլ դառնաք, հիշեցեք, որ ձեր գլուղում Աքլորաքար կա, որի տակ լողացել են խաշատուր Աբովյանն ու Պերճ Պոռչյանը»:

Տառս առաջացում կհաստատի, որ Աբովյանը խեղդվել է մեր Քասախ գետում, հենց Աքլորաքարի տակ, որտեղ առաջ շատ խորն է եղել, իսկ երեք քույրերի պատմությունը ահա թե որն է... Հին ժամանակ, ոչ ոք չի հիշում՝ երբ, մեր գլուղում երեք գեղեցիկուհի քույրեր են ապրելիս լինում: Իրարից անտեղյակ նրաք Աքլորաքարի մոտ տեսնում են մեր գլուղացի մի երիտասարդ տղայի՝ Սարգսին, ու, իրարից անտեղյակ, սիրահարվում: Մի օր էլ, քույրերից երկուսը սրաները բացում են իրար առաջ: Փոքր քույրը տանը չի լինում: Իրար սրտի գաղտնիքն իմանալով, քույրերը լաց են լինում, հետո նրանցից մեկը ծիրանագույն է հագնում, մեկը՝ սպիտակ և գնում են դեպի ձորը: Զորագլխի տարբեր ժայռերից նրանք նայում են ներքև, որովհետև Սարգսին այնտեղ էր, Աքլորաքարի գլխին: Հետո քույրերը նեղվում են ցած, ջախջախվում ժայռերի մեջ: Նույն րոպեին: Ամեն մեկը առանձին մտածում է, որ ինքը կմեռնի ու քույրը կհասնի իր երազին: Վերջին անգամ նրանք երևի իրար տեսնում են օդի մեջ, բայց արդեն շատ ուշ էր: Երրորդ քույրը, որ նույնպես սիրում էր Սարգսին, լուրն իմանում է ձորի ճանապարհին, նա կարմիր էր հագել այդ օրը, և այդ կարմիրի մեջ էլ մարում է նրա սիրտը:

Այդպես, նույն օրը մեռնում են երեք քույրերը, և մի գիշերում հրաշքով ծնվում-կառուցվում են Միրանավորը, Սպիտակավորը, Կարմրավորը: Սարգիսը ասածու կամքով իմանում է

այս ամենը և երդվում այլևս չնայել ոչ մի աղջկա երեսի: Քասախի հին կամբջից վերև, բարձր ժայռի վրա, նա փոքրիկ մի տնակ է շինում և մեն-մենակ ապրում իր կյանքի բոլոր մնացած տարիները: Այդտեղ էլ մի օր վրա է հասնում մահը, և նրան թաղում են ժայռի մեջ, իսկ տնակը դրանից հետո դառնում է սրբատեղ:

Երբ տատս առաջին անգամ արեց այս պատմությունը, ես բավական հիմար էի, փաստարանությունս բռնեց, և ասացի, թե Միրանավորը, էսպես ու էսպես՝ կառուցվել է հինգերորդ դարում, Կարմրավորը՝ յոթերորդ, իսկ Սպիտակավորը՝ տասներեքերորդ դարում: Ինչ վերաբերում է սուրբ Սարգսին՝ այդ տունը երկի-մյուս օրն են սարբել, երևի ինչ-որ մի հովիվ է ապրել, հետո թողել գնացել է, մեկնումեկը մոմ է վառել ու այդպես տնակը դարձել է աղոթավայր: Երբ տատս լսեց իմ փաստարանությունը, խեղճ-խեղճ նայեց ինձ, հետո ջղայնացած աքաց, որ այդ պատմությունը ինքը լսել է առաջին համաշխարհային պատերազմից շատ առաջ, իր հարազատ քեռուց, որը փարիզներում և վենետիկներում էր կրթություն ստացել, այլ ոչ թե ինձ նման զոռով դասարանից դասարան փոխադրվել, այն էլ՝ Աշտարակի պես գլուղ տեղ: (Իհարկե, ճիշտը տատս էր, ես այդ հասկացա բավական ուշացումով, բայց լավ էր, որ նա դեռ ապրում էր, և ես մի օր ասացի, թե այս պատմությունը հաստատ կարդացել եմ Ֆրանսերեն տպված մի գրքում: Տատս շատ ուրախացավ և ժպտաց ներողամիտ. «Որ ասո՞ւմ էի...»):

Աքլորաքար... Դպրոցական ամենալիերջին բնությունից հետո, ու զիշերով մենք հավաքվեցինք Աքլորաքարի գլխին, ձորից շորացած փայտ հավաքեցինք, խարույկ արինք և, թղթերի վրա գրելով մեր սիրած աղջիկների անունները, այրեցինք: Աղջիկները, իրենց հերթին, գրեցին իրենց սիրած տղաների անունները և... այրեցին: Թղթերը նախ բոց դառան, հետո մոխիր, որ քամին քշեց-տարավ, խառնեց Քասախի ջրերին, լավ էր, որովհետև կարող էր պատահել, որ մենք երկու-երեք ընկերով նույն աղջկան էինք սիրում, որովհետև կարող էր պատահել՝ երկու-երեք աղջիկներով սիրում էին մեկնումեկիս: Մաքուր, ազնիվ ու քնքուշ, հեթանոսական ինչ-որ բան կար այդ արարողության մեջ, և հիմա ես հասկանում եմ, որ մեր գլխավերևում, մեր փխրուն հոգիների մեջ բոլոր այդ տարիներից ապրել էին Միրանավորը, Սպիտակավորը, Կարմրավորը: Հետո

նույն անունները մենք նորից գրեցինք, առանց կարգալու լցրեցինք գինու շշի մեջ, ամուր փակեցինք շշի բերանը, թաղեցինք Աքլորաքարի տակ, հանդիսավոր երգում տալով, որ կհանենք միայն քսանհինգ տարի հետո և կկարգանք:

Չհանեցինք:

Չկարգացինք:

Որովհետև այլևս երբեք չհավարվեցինք լրիվ դասարանով: Հիմա մենք, կենդանի մնացածներս, երևի առանձին-առանձին ենք գնում մեր մանկություն հիշատակների հետքերով և դուցե մի օր էլ այդպես պատահաբար հանդիպենք Աքլորաքարի տակ, երբ արևոտ կիրակի կլինի, մենք կարոտած կլինենք մեր մանկության ձայներին ու առանձին-առանձին եկած կլինենք Քասախի ձորը:

Մեծ աղջիկս, երբ կարդաց մինչև այստեղ գրածս, ներողամիտ ասաց. «Հայրիկ, դու ահագին սենտիմենտալ ես»:

Ես ասացի, որ սա պատմվածք է և ոչ թե իմ կյանքի պատմությունը, իսկ նա ասաց. «...Քո սերնդի մանկության մեջ ուրախ օր չի՞ եղել...»:

Եղել է:

Եվ այդ օրերից ամենաուրախն այն օրն էր երևի, երբ մենք, Աքլորաքարի գլխին, խարույկ արած, այրում էինք մեր սիրած աղջիկների անունները, և մեր դասարանի աղջիկներն այրում էին իրենց սիրած տղաների անունները...

Իսկապես, ահագին սենտիմենտալ է իմ սերունդը:

SU.SU

Վերջին անգամ, երբ գնացել էի մեր գյուղ տատիս տեսնելու, նա ինձ շճանաչեց: Երկար, մանրամասն շոշափեց ղմբս, ձեռքերս, բայց ոչինչ չասաց: Վաղուց նրա աչքերը լավ չէին տեսնում, դուցեև արդեն մթնել էին անդառնալիորեն, բայց տեսնելը տատիս համար քիչ նշանակություն ուներ, մարդկանց նա զգում էր: Այս անգամ տատս ինձ չզգաց, ես մի քանի անգամ նույնիսկ կրկնեցի անունս, իսկ նա անկապ-կցկտոր բաներ էր միայն ասում: Այդ անկապ, կցկտոր բաների մեջ ես որսացի մեծ եղբորս անունը, որ վաղուց չկա, նաև տատիս փոքր եղբոր անունը, որ թաղված է Հաբեշտանում, թե՛

Թունիսում՝ չգիտեմ: Հետո տատս սմբեց-ծվարեց սպիտակ բարձին, ծածկվեց իր հին, դու-դու վերմակով, որի տակ ես էլ շատ եմ կուշուրել պատերազմի ցուրտ դիշերներին: Եղբորս հետ դուրս եկանք պատշգամբ. «Լևոնին հեռագրե՞նք, թե՞ կարիք չկա: Երևի չհասնի էլ»: Լևոնը քեռուս փոքր տղան է, որ ծառայում է բանակում, կարծեմ Սիրբիրում՝ Չիտայի մարզում: «Չէ, ինչ կարիք կա», համաձայնեց եղբայրս, ու մենք ծխեցինք գյուղական գիշերվա մուգ լուսնյան մեջ: Պատշգամբի դիմաց տատիս իսկական տունն էր. այստեղ նա ապրել էր իր բոլոր տարիները, քանի պատերազմից չէր վերադարձել նրա միակ որդին և չէր շինել այս տունը, որի պատշգամբին էինք մենք հիմա: Տատիս հին տունը հանկարծ շատ նման թվաց վերմակի տակ ծվարած տատիս, և ես տխրեցի...

Իսկ մի քանի օր անց...

Դա եղել էր լուսադեմին, եղել էր՝ ինչպես մոմն է վառվում-վերջանում լքված կեղևեցու խորանին: Տատս գիշերը քնել էր ու... քնել: Հարյուր տարվա անքնություն ուներ տատս: Երբ ես քաղաքից գյուղ հասա, նա դեռ իր մահճակալին էր, միայն թե ծածկված սպիտակ, թարմ սավանով: Սավանի տակ ինձ թվաց ոչինչ չկա: Բայց տատս այնտեղ էր: Ես նստեցի մահճակալի մոտ զրված աթոռին, ինչպես այն օրը, իսկ տանք գործնական եռուղեռ էր. հարկավոր էր ազդուտակին իմաց տալ, աթոռներ, ամանեղեն, մթերք ճարել, հեռագրել Մոսկվայի նրա եղբոր աղջիկներին, որ սրանք, իրենց հերթին, ցավակցական հեռագիր ուղարկեին գյուղ: Մի խոսքով: Օղի մեջ տխրության, կորուստի ցավ չէր երևում, տատս հարյուր երեք, հարյուր չորս տարեկան էր, և ես հանկարծ հասկացա, որ սա արդեն տատիս տունը չէ: Երևի այդ միտքն էր, որ ինձ դուրս հրեց տապ, աղմկոտ սենյակից: Ես իշա տատիս այգին, որ դեռ տատիս այգին էր, նստեցի հողին, որ անպայման պահել է տատիս մատների հետքերը, ծխեցի: Աշխարհում ոչ ոք դեռ չի որոշել, թե մարդու կյանքի քանի՞ տարին է շատ և քանի՞ սր քիչ, ու դրա համար՝ ո՞վ ասաց, թե վաղուց ժամանակն էր, որ տատս գնար: «Մեռնելը պիտի փողով լիներ,— մի անգամ ասել էր ինձ տատս,— որ երբ սիրտդ ուզենա, մահը առնեիր ու գնայիր»:

Իմ գրասեղանի մոտ, բարալիկ ճաղերով մահճակալին, թաթիկները վերև պահած քնել է կլիթը: Նա իմ տատից մեկ-

երկու շաբաթ հետո ծնվեց: Չեղբերք վերև է պահել, որ չկապեն: (Միամիտ, կարծում է այգբանն արդեն բավական է, որ չկապեն): Ես փոքր-ինչ թուլացնում եմ կլիթի կապերը, որ նա հանգստանա, իսկ մտքերս տատիս հետ են: Ամեն մարդ աշխարհից երկու պապ և երկու տատ ստանալու իրավունքով է ծնվում, իսկ ինձ բաժին էր ընկել ընդամենը մի տատ: Գուցե ես նրան սիրում էի այդ շորսի՞ համար: Գուցե նա ինձ սիրում էր այդ շորսի՞ փոխարեն:

Տա՛տս...

Ուրեմն, ես այլևս թոռ չեմ: Մեծացա, միանգամից մեծացա: Ախր, երբ տատդ կա, դու չես կարող այնքան էլ մեծ լինել: Ուրեմն, տատս դնաց... ճիշտն ասած՝ ես այնքան էլ չէի հավատում, թե կգա մի օր, և տատս չի լինի: Իմ ապրած քառասուն տարիներին, իսկ ես նրան կարգին հիշում էի ութտասը տարեկանից, ուրեմն, իմ ապրած երեսուն տարիներին տատս համարյա չէր փոխվել, յոթանասունհինգ տարեկանից հետո ո՞վ է փոխվում... Միայն թե, տարիների հետ, նա սմբում էր, մարմինը կամաց-կամաց խտանում, կարծրանում, փոքրանում-փոքրանում, միսը համբարձվում էր, մնում էր ոսկորը: Պապերը, ինձ միշտ այգպես է թվացել, մեռնում են ջահել ու հանկարծակի, նախորդ օրը նրանք դեռ գինի են խմում, աղբյուրի մոտ նստած, մեջքներն արևին, զրույց անում, իսկ առավոտյան կողք-կողքի գրված քարերից մեկը մնում է դատարկ և ուրիշ ոչինչ: Պապերը, ուր էլ գնան, առանց զգուշացնելու են գնում՝ պատերազմ, պանդխտություն, հանգստարան... Տատերը հայհուլում են անտեսանելիորեն, քարե գուռը լցրած ջրի պես պակասում-պակասում՝ կաթիլ-կաթիլ, կաթիլ-կաթիլ... Մեր աչքերը չեն նկատում այդ կաթիլոցը ու երևի դրա համար մենք չենք պահպանում տատերին, մեզ թվում է, թե նրանք միշտ լինելու են թթենու պես, խաչքարի պես, առվի ափերը միացնող սալաքարի պես: Մեզ թվում է նրանք են, որ միշտ պիտի ազդթեն մեզ համար, իսկ մենք պարտք չունենք նրանց առաջ:

Տատս ծանրություն չեղավ ոչ մեկիս համար՝ իր ապրած տարիներին, նաև այն ժամանակ, երբ մենք թոռներով բարձրացրինք նրան, որ տանենք իր առաջին օդային ճանապարհով: Շատ էր թեթև, ու ինձ մի պահ թվաց, որ տատիս մոռացել են այնտեղ, հոգնած զսպանակներով իր մահճակալի դուր-դու վերմակի տակ, և հիմա մենք տանում ենք միայն սև թավիշով

պատած նրա ամենավերջին տունը, որ շոր փայտից էր: Բայց տատս այնտեղ էր, շորուկ ծնկներին՝ ծաղիկներ, մի բուռ դեմքը շրջանակված մետաքսե գլխաշորով: Շատ էր թեթև տատս, խեղ ծառերից թափվում էին աշնան տերևները, տերևները տատ շեն դառնում, տերևները երնխա են մեռնում: Ու այդ երեխատերևների շրջունի տակ մենք տանում էինք մեր տատին՝ իբրև սև թավշին ընկած աշնան մի մեծ տերև՝ ծածկված թանկարժեք ծաղիկներով, որ ջերմոցում են մեծացել:

Տատս նոր շորերով էր՝ սև սատինից, երևի կարել էր մի լավ օրվա համար, բայց ես կուզեի, որ ամենօրյա շորերով նրան ուղարկեին դեպի անհայտություն, որը, ինչո՞ւ անհայտություն, վերջին հաշվով ամենահայտնի բանն է՝ մեր ծննդյան թվականից հետո...

Աղջիկս քնի մեջ թնկթնկում է: Նա արգեն սկսել է ձայներ զանազանել, զգալ լույսը, երբեմն ժպտում է քնի մեջ, հնարավոր է նույնիսկ երազներ է տեսնում: Ես իմ գրասեղանի հեռվից նայում եմ նրա մաքուր, անարատ դնշիկին, որ ամփոփված է սպիտակ ժանյակավոր գլխարկով, իսկ մտքիս մեջ հանկարծ կազմավորվում է զարմանալի՝ անտրամաբանական մի նախադասություն. «Գալիս եմ, տատի՛կ...»: Տատի՛կ... Այն տատիկս ինձից մեծ էր յոթանասուն տարով, այս տատիկս ինձից փոքր է քառասուն տարով: Միծաղում եմ ինքս ինձ վրա, մոտենում եմ, փաղաքուշ կսմթում նրա խոնավ թշիկը, այ քեզ տատի՛կ...

Գյուղի ամենարարձրադիր կետում մեր թափորը կանգնում է. դուդուկները մեղմ, անիրական մրմնջում են «Մնա՛ս բարով, հե՛յ Աշտարակ» երգը, կարգ է, իսկ տատիս շրջում են, որ նա վերջին անգամ նայի իր գյուղին, որի ամբողջ մի դարը ծրարած տանում է իր հետ: Ես հանկարծ ուզում եմ պատկերացնել, որ քիչ հետո, այն աշխարհում տատս, ուրեմն, հանդիպելու է մեծ եղբորս, քեռուս, նկարիչ Գոգոչին, իմ առաջին ուսուցիչ Մնացական Թամազյանին: Երևի նրանք կհարցնեն՝ ինչ կա-չկա աշխարհում, կհարցնեն նաև ինձից...

Որովհետև երկնքում ամպեր են երևում, դուդուկահարները կրճատում են «Մնաս բարովը», մանավանդ որ նրանք միայն նվազում են, իսկ երգի բառերը մտովի մենք ենք ասում, այդ բառերը մեզնից համարյա ոչ ոք արգեն չի հիշում լրիվ...

Չէ, իդուր են նրան նոր շորեր հագցրել: Հին շորերի գրգռանները մի օր տատա դատարկեց իմ առաջ, քեռուս նամակն էր՝ գրված 1942 թվականին, մորս հարսանիքի թաշկինակը («Գիտե՞ս ինչ ուրախ էի...»), առաջին դասարանի իմ գրչածայրը (ես դա գրել էի իմ կողքի աղջկա տակ, ծակել էր, մայրս Երևանում էր, իբրև ծնող տատիս էին կանչել և տվել գրչածայրը՝ իբրև հանցանշան), քեռուս աղջկա ուղարկած բացիկը՝ Սև ծովի տեսարանով և, իհարկե, Կոմիտասի նկարը: Այս նկարը պատմութուն ունի: Մի անգամ, տարիներ առաջ էր, տեսա, որ տատս հողաթափերի մեջ ինչ-որ թղթեր էր գրել, եղանակը անձրևոտ էր, ոտները մրսում էին... Նայեցի, մի թղթի վրա Կոմիտասի նկարն էր: Ասացի, որ Կոմիտասն է, տատս չհավատաց, վարդապետն աշխարհիկ շորերով էր, խաղողի ձուլը ձեռքին, այգում: Ես պնդեցի, որ ավելի ուշադիր նայի, ցերեկ էր, բայց վառեցի լույսը, տատս նկարը մոտեցրեց աչքերին, նայեց-նայեց ու, այո՛, ճանաչեց: Համբուրեց նկարի ճակատը, հետո զգուշորեն, որ նկարի դեմքը չծալծլվի, թուղթը տեղավորեց ծոցագրպանում: Ամեն անգամ, երբ գլուզ էի գնում, նա նկարը հանում էր ծոցագրպանից, ցույց տալիս, համբուրում ու դնում տեղը:

Նկարը հիմա հանած կլինեն նրա գրպանից, իմ գրչածայրի հետ: Ես կուզենայի, որ իր հետ նա տաներ այդ նկարը: Իմ սեղանին փոքրիկ մագնիսաֆոնն է, որի մեջ տատիս երգերն են: Մի երեկո ձայնագրեցի, պատշգամբում թեյ էինք խմում: Նա երգեց «Ռոսկան ախպեր», «Կոունկ», «Լոնց...»:

Լոնց...

«Լոնց, ամպերը եկան, ծածկեցին երկինք»... Նա այդ երգը քայլերգի նման երգեց. սխալ էր, թե՞ դա էր ճիշտը, չգիտեմ: Հիմա ես կարող եմ սեղմել մագնիսաֆոնի կոճակը, և տատս կերգի: Չեմ սեղմում: Մի՞թե, իսկապես, միայն այս երգերը մնացին իմ տատից...

...Հետո, երբ մենք հող էինք լցնում նրա վրա, հողը մի քիչ թաց էր անձրևից, և փոշի չէր բարձրանում, ինձ թվաց, թե մենք աշտարակցի պարզ այգեգործ տղերք ենք և խաղողի վազերն ենք թաղում, որովհետև ժամանակն է: Ինձ թվաց տատս էլ, եթե այդ պահին բացի աչքերը, չի զարմանա, թե մենք ինչ ենք անում, նա վաղուց, շատ վաղուց էր պատրաստվում

հող մանելու, այս աշխարհում նա արդեն մրսում էր՝ ինչպես խաղողի վազերը, երբ ցուրտն իջնում էր Արագածի շորս գազաթներից... Եկող տարվա գարնանը, չգիտեմ որերորդ անգամ, խաղողի վազերը կհանեն հողի տակից, և նրանց երակներում նոր բերքի ավիշը կզլզլա, իսկ տատս... Ես ուզում եմ սեղմել մագնիսաֆոնի կոճակը, որ գոնե տատիս ձայնն ազատեմ հողի գերութունից, բայց հանկարծ զիլ աղմկում է Լիլիթը: Նա լայն-լայն բացել է իր սև աչուկները ու ճշում է առանց արցունքի. սոված է: «Հիմա մաման կզա, տատիկ», ասում եմ ես նրան լուրջ ու բարձրաձայն: Ինձ թվում է նա հասկանում է, որովհետև կտրում է ձայնը, պլշած նայում ինձ:

Տատերը գնում են, տատերն անհետանում են, հալվում-վերջանում են մոմի պես, և նրանց գնալով մենք մի քիչ զրկվում ենք հեքիաթից, մի քիչ շարանում ենք ու մեծանում ենք միանգամից:

Ո՛ւր գնացիր, այ տատ...

Փայտե ճաղերով իր փոքրիկ մահճակալում հանգիստ շնչում է Լիլիթը, որի տատը իմ մայրն է: Ո՛ւմ տատն է լինելու Լիլիթը...

ԻՄ ՈՒՍՈՒՅՉՈՒՆԻՆ

— Նախաճաշ չի պիտի տամ,— մեր ուսուցչուհին՝ Աշխեն Պուլադյանը, այդ օրը պատժել էր երեքիս՝ Արմենին, Կարոյին, ինձ:

Տանը երեսուն անգամ մենք արտագրած պիտի լինեինք նույն նախադասությունը: որի մեջ նախորդ դասին տառասխալ էինք արել և, մանավանդ, դրել էինք փնթի ու վատ ձեռագրով: Ես հազիվ շորս անգամ էի արտագրել, մեր տունը ցուրտ էր, մեծ եղբայրս փայտ չէր ճարել, իսկ նախադասությունը երկար էր, անհասկանալի... Կարոն արտագրել էր վեց անգամ, իսկ Արամը հարմար էր համարել տեսրը մոռանալ տանը... Ընկեր Պուլադյանը մեզ նախ պարտադրեց գասերից հետո մնալ, արտագրել երեսունյոթ անգամ (ինչո՞ւ ոչ քառասուն, չեմ հասկանում) և, դրան գումարած, մեզ զրկեց այդ օրվա նախաճաշից: Մտով տաք կարկանդակ էր, իսկ ես առավոտյան միայն մի բաժակ թեյ էի խմել՝ ծիրանի չրով:

— Նախաճաշ չի պիտի տամ,— նորից իր սովոր նախա-
15— Վ. Պետրոսյան 225

գասությունը կրկնեց ուսուցչուհին և, քանի որ զանգն արդեն հնչել էր, մյուսներին բաժանեց կարկանդակները: Տաք, մտով կարկանդակներ էին...

Մենք երեքով դուրս եկանք միջանցք: Արամն ու ես շվշվացնում էինք, իբր թե՛ պա՛հ, շատ պետքներս է, Կարոն մոռացնալուս էր լուսամուտից դուրս և ճլան փաթիլների փոխարեն երևի տաք կարկանդակներ էր տեսնում, որ իջնում են երկնքից:

Աշխեն Պոլադյանը հայ չէր, պոլսեցի էր, բայց մեզ հայոց լեզու էր տալիս: (Տարիներ պիտի անցնեին, մինչև ես հասկանայի, թե պոլսեցիները՝ ինչպես տեղացիներն էին կնքել բոլոր գաղթականներին, նույնպես հայ էին, դարձյալ հայ էին, նույն հայն էին... Բայց տարիներ պիտի անցնեին, մինչև որ ես դա հասկանայի): Ընկեր Պոլադյանը շորուկ, մի բուռ կին էր, գպրոց էր գալիս միշտ նույն շորերով, բերետի պես ինչոր բան ամառ-ձմեռ զլխին. խիստ էր, երբեմն նաև ծծում էր մեզ, որովհետև մենք չէինք ուզում սովորել: Սովորել, հա սովորել. գերմանացիներն արդեն հասել էին Կովկասյան լեռնաշղթա, ցուրտ էր, սոված էինք, իսկ նա համատորեն մեր գլուխն էր մտցնում դերանուններ, մակբայներ, հոլովներ, հազար անգամ կրկնում, որ կմախքը «խ»-ով է գրվում և «աղ» բառի հետ ոչ մի կապ չունի: Մեր դասարանցիներից միայն յոթը գեռ հայր ունեին, իսկ նա բարակ քանոնով խփում էր մեր մատներին, որ տառերը գեղեցիկ գրենք, շնորհանք մազազծերը, որ հատուկ սիրում էր: Իսկ ես չէի ուզում գեղեցիկ գրել. ես սոված էի, մեր տունը ցուրտ էր, ես սիրում էի միայն գրքեր կարդալ՝ «Մանոն Լեսկո», «Քվենտին Գորվարդ»: Այդ գրքերում տաք էր, գեղեցիկ աղջիկներ էին, ոսկեկար հագուստներ, ձիեր, քաղցրավենիք...

Օ՛, ինչպես էի ես ատում ընկեր Պոլադյանին:

— Մոտս աղանձ կա, — ասաց Կարոն, հետո բաժանեց հատիկ-հատիկ:

Աղանձի հատիկները զգուշորեն, երկար ծամելով, մենք քարշ եկանք դպրոցի բակում և դիտամամբ ուշացանք հաջորդ դասից, որ մերոնք նախաճաշը կերած, վերջացրած լինեին...

Մեր կարկանդակները ուսուցչուհին տվել էր Հասմիկին, Վարդանին և Սերոբին: Երբ ներս մտանք, Սերոբը յուղոտ շրթունքներով ծամածոթյուն արեց, Հասմիկը գլուխը կախ նստած էր, նա իմ կողքին էր նստում: Մենք մյուս դասա-

միջոցին, իհարկե, մի լավ ղնգասեցինք Սերոբին, բայց դրանով մեր փորը, պարզ է, չցվեց, իսկ Կարոյի աղանձն ավելի էր գրգռել մեր խեղձ, մեր դատարկ ստամոքսները: Այդ օրը մենք հազար ու մի ծրագիր մտածացինք, թե ինչպես վրեժ լուծենք ընկեր Պոլադյանից, որը դասերից հետո մեզ ստիպեց երեսունյոթ անգամ արտագրել մի երկար, անհասկանալի նախագասություն. «Երբ որ բացվին դռներն հուտ, և մեր երկրեն փախ տա ձմեռ»: «Երբ որ բացվեն հույսո դռները, և ձմեռը փախալի մեր երկրից...»: Ես այդպես էի գրել, ես ճիշտ էի գրել ու դրա համար հաղթական նայում էի ուսուցչին, որը պոլսեցի էր, իսկ ես հայ էի: Ընկեր Պոլադյանը տառ-տառ կարդաց բոլոր երեսունյոթ տողերը, հետո փափուկ-փափուկ ասաց. «Այդպես էլ սխալ չէ, միայն եթե արևելահայերեն ես դարձրել, ուրեմն ոչ թե հույսո, այլ՝ հույսի: Գեղեցիկ չես գրել»: Ընկեր Պոլադյանին դեռ ոչ ոք չէր տեսել ծպտալիս, ոչ ոք չէր տեսել հաց ուտելիս, իսկ առաջին քառորդում, երբ նա մեզ երբեմն սկսեց զրկել նախաճաշից, ինձ թվում էր՝ այդ ավելացած կարկանդակներն ինքն է ուտում: Բայց շուտով ամեն բան պարզվեց. ավելացած կարկանդակները նա տալիս էր այդ օրը դասն ամենալավ սովորած աշակերտներին: Այդ օրը, ուրեմն, Հասմիկը, Վարդանը և Սերոբն էին լավ սովորել դասը: «Եկեք մի կտոր կարբիզ գցենք թանաքամանի մեջ, — առաջարկեց Արամը, — կամ հատակին միխենք նրա կրկնակոշիկները»: Զմեռ էր, իսկ ընկեր Պոլադյանը սովորություն ուներ կրկնակոշիկները հանել դասարանի մի անկյունում: Ուրիշ տեղ չէր հանում, որովհետև մի անգամ հանել էր ու երբ դասից հետո դնացել էր հագնելու, կրկնակոշիկ չէր եղել, ինչ-որ մեկը հագել-դնացել էր: Եվ լավ էր արել: «Մեխենք, որ ի՛նչ», մոռաց ասաց Կարոն: «Կուզենա հագնել ու բերանի վրա կրկնել»: Մենք պարզպարզ պատկերացրինք, որ եթե աննկատ, նույն դիրքով ինչպես որ նա հանում է կրկնակոշիկները, մեխենք, հենց այդպես էլ կլինի՝ կհազդի ու շրմփ... Ընկեր Պոլադյանին պատկերացրինք հատակին փռված, լավ էր, բայց ես առաջարկեցի, թե ավելի լավ է մոլթով զնանք նրա տան մոտ, թաքնվենք շքամուտքում ու երբ ուսուցչուհին տուն գա, սկսենք մլավել, ունալ ու հաշել: Արամը շատ լավ էր հաշում, ուսուցչուհին իսկակա-նից կվախենա: Այդ տարիներին ամբողջ աշխարհում լուսաբողարկում էր, և իմ առաջարկն անցավ. կմլավենք, կհաշենք

ու կծկենք աննկատ: Հարկավոր էր միայն որոշել որ օրը, մինչ այդ հարկավոր էր իմանալ, թե որտեղ է նա ապրում...

Հաջորդ դասին «լրացուցիչ» կարկանդակը բաժին ընկավ Կարոյին: Ընկեր Պոլադյանը Վաչագանին սեռական հոլովով մի բառ հարցրեց, սա ասաց՝ անալի, դուժմը մտածեց, որ եթե անալին ի-ով է վերջանում, ուրեմն սեռական է: Ընկեր Պոլադյանը բարկացավ ու ասաց՝ մտածիր, ճիշտն ասա: Վաչագանն էլ, թե՛ աղի: Ընկեր Պոլադյանը ծայտաց. «Ձեռ հասկանում, թե ինչ ես ասում, բայց քեզինց անկախ համարյա ճիշտ ստացվեց: Մյուս անգամ կհարցնեմ բոլոր հոլովները, իսկ այսօր... նախաճաշ չի պիտի տամ»:

Մեծ դասամիջոց էր: Մենք եռեքով՝ Արամը, Կարոն և ես՝ շորս կարկանդակն առած նստել էինք աստիճաններին, բայց... չէինք ուտում: «Կիսենք երեք մասի», ասաց Կարոն: «Դու կեր, — կիսաբերան հակաճառեցիք մենք, — քեզ է պարզատրելը». կարկանդակները գեռ տաք էին: Հանկարծ Կարոն վեր կացավ. «Մի բուպե սպասեք, — ասաց, վերցրեց մի կարկանդակ ու գնաց զնայի դասարան: Ես ու Արամը պլշած նայեցինք իրար: Իսկ նա քիչ հետո վերադարձավ, բայց առանց կարկանդակի: — Ուտենք, — ասաց, — ամեն մեկս՝ մերը: Կերանք լուռ, խորհրդավոր, բայց Արամը չհամբերեց: «Որտե՞ղ պահեցիր...»: «Տվեցի Վաչագանին», սառը ասաց Կարոն:

Մենք նայեցինք իրար:

Մենք երկար նայեցինք իրար:

Մենք այդ ժամանակ չհասկացանք, որ շատ երկար նայեցինք իրար: Հազար ինը հարյուր քառասունները թիվն էր, մենք երեքով միասին երեսունվեց տարեկան էինք և առաջին անգամ կարգին նայեցինք իրար: Ես միայն հիմա եմ հասկանում, որ այդ ժամանակ, երբ մենք ոչ թե առանձին-առանձին, այլ երեքով միասին էինք երեսունվեց տարեկան, որ մենք այդ ժամանակ լավ տղաներ էինք, նույնիսկ շատ լավ...

Իսկ պատերազմը շարունակվում էր, իսկ ընկեր Պոլադյանը շարունակում էր մեր դռնը գլուխները մտցնել, որ դերբայական դարձվածը գլխավոր նախադասութունից միշտ անջատվում է ստորակետով, որ ոչ թե Կիլիկյա, այլ Կիլիկիա է գրվում, որ Արաքսը միայն մեր դասարանցի Արաքս Մաղաբյանի անունը չէ, այլ նաև մեր ժողովրդի գլխավոր գետի, որ լավ ձեռագիրը մարդուն պետք է նաև պատերազմի ժամանակ:

Ընկեր Պոլադյանը հագնվում էր միշտ մաքուր ու կոկ, բայց մի օր ես նկատեցի, որ նրա զգեստի արժույթներին անտեսանելի կարկատաններ կան, և երեք տարի նա դպրոց է գալիս նույն կոշիկներով...

Արդեն գարուն էր, մենք ավելի քիչ էինք մրսում և ավելի շատ էինք ուզում ուտել, իսկ ընկեր Պոլադյանը դարձյալ մեր զլխին ջարդում էր իր «նախաճաշ չի պիտի տամ» դատավճիռը: Բայց մենք արդեն չէինք վախենում այդ նախադասութունից: Կարոյի այն օրվա քայլից հետո, մեզինից էլ աննկատ՝ արդեն ամենքս, ով «լրացուցիչ» կարկանդակ էր ստանում, դասամիջոցին վերադարձնում էր օրինական տիրոջը: Իհարկե, ընկեր Պոլադյանից թաքուն: Այդ տարվա գարնանը վերջացավ պատերազմը, իսկ վեցերորդ դասարանում արդեն ընկեր Պոլադյանը մեզ չէր դասավանդելու: «Մենք՝ փոխվեցինք, ընկեր Պոլադյանը մնաց հինգում», շարախնդում էինք մենք, վերջապես ազատված նրա մի բուռ ահեղ կերպարանքից:

...Իսկ մի քանի տարի առաջ, պատահաբար, իմացա, որ ընկեր Պոլադյանը մահաճերձ հիվանդ է: Կարողացա գտնել միայն Կարոյին ու Վարդանին, ծաղիկներ, քաղցրավենիք առանք, գնացինք մեր հին ուսուցչի տուն: Նա ապրում էր նույն այն երկհարկանի շենքում, որի խավար շքամուտքում մենք տարիներ առաջ երեք անգամ անօգուտ սպասեցինք նրա գալույն, որ մլավենք ու հաչենք... Մենք մի քանի բուպե կանգնեցինք շքամուտքում, քանհինգ տարի էր անցել, ծխեցինք: Ես ու Կարոն նայեցինք իրար: «Դու առաջարկեցիր, — հիշեց Կարոն, — կպատմենք, կծիծաղենք»:

Ընկեր Պոլադյանը մենակ պառկած էր փոքրիկ մի սենյակում, որ լցված էր հին իրերով, զբքերով, տետրերի կապոցներով: Նա սկզբում չճանաչեց մեզ, իսկ երբ ճանաչեց, աչքերը լցվեցին: Մենք շփոթեցինք ինչ անել, մենք նրա մահաճախարհի առաջ կանգնած էինք մնացել քանհինգ տարի առաջվա նման, և եթե նա արցունքի միջից շասիք նստեք, տղաներ, չէինք նստի: Ես առաջին անգամ էի տեսնում նրան լաց լինելիս, նա շատ էր սմբել, ավելի էր փոքրացել, թեպետ հայացքը, նույնիսկ արցունքների միջից, նույնն էր՝ խիստ և կենտրոնացած: Խոհանոցից եկավ քան-քաներկու տարեկան մի աղջիկ: «Իմ վերջին աշակերտներից է», — ասաց ընկեր Պոլադյանը: Աղջիկը փոքրիկ գավաթներով սուրճ տվեց մեզ, իսկ ընկեր

Պուլադյանին՝ ինչ-որ գունավոր հարս:— «Ես արդեն լավ եմ,—
ժպտաց ուսուցչուհին,— ես շատ լավ եմ, տեսնո՞ւմ ես, Արմե-
նուհի, ինչ առողջարար հարեր հչուր եկան»: Նա, իրոք, ուրա-
խացել էր մեր գալով, ու մենք կամաց-կամաց բառեր գտանք,
հետո կարոն, իհարկե, պատմեց վրիժառուության մեր շիրակա-
նացած ծրագիրը: Մահճակալի վերևում խունացած մի գծա-
նկար էր, ինչ-որ բան ծանոթ թվաց. ես երկար նայեցի: «Պո-
լիան է,— ասաց ընկեր Պուլադյանը, հետո մատով ցույց տվեց
նեղ փողոցի վրա շարված տներից մեկը,— ես այստեղ եմ
ծնվել, մեր գերդաստանը շատ մեծ էր, շա՛տ...»: «Ես անցյալ
տարւ եղա Պոլսում,— ասացի,— շատ գեղեցիկ քաղաք է»:
Ընկեր Պուլադյանը նայեց-նայեց մտածկոտ և ասաց, որ հիմա
մեկ Արմենուհին նախաճաշ կտա: Մենք երեքով իրար նայե-
ցինք, ժպտացինք: «Նախաճաշ չի պիտի տամ», ճգնելով նրա
նման ասել, վրա բերի ես, և ծիծաղեցինք՝ արդեն շրջով:
Ինքն էլ Մի քիչ էլ զրուցեցինք՝ ով որտեղ է աշխատում, ինչ
է դարձել և հանկարծ ընկեր Պուլադյանն ասաց. «Լավ տղաներ
էին ձեր դասարանում,— հետո լռեց, հետո էլի լռեց,— ես
գիտեի, որ դուք կարկանդակները հետո տալիս էիք պատժված-
ներին: Եվ ամենից շատ երևի ձեզ սիրել եմ հենց դրա համար,
անպիտաններ...»:

Աննյակը փոքր էր՝ լցված հին իրերով, հին հիշողություններով,
դրքերի ու տետրերի կապոցներով: «Կարելի՞ է գնանք
խոհանոց, ծխելու»: «Կարելի է»,— ասաց ուսուցչուհին: Մխելը
պատրվակ էր, պարզապես երեքս էլ հանկարծ փափկեցինք,
վախեցանք, որ լաց կլինենք հիշողություններից, մեր շաբրած
մանկության կենդանի ապացույցներից, վախեցանք: Խոհա-
նոցում Արմենուհին մեզ ասաց, որ բժիշկները որևէ հույս չեն
տալիս՝ տարիքը, սիրտը, մի՞թե քիչ պատճառ կա, երբ յոթա-
նասունութ տարեկան ես: «Ես ձեզ տեղյակ կպահեմ», ասաց:

...Իսկ մի քանի օր անց մենք տանում էինք մեր հին ուսուց-
չուհուն, որի խիստ հայացքն արդեն փակվել էր կուպերի տակ,
և մնացել էր դեղին, կնճռապատ դեմքը, որ զարմանալիորեն
բարձր էր: Դազադի հետևից երեսուն-բառասուն մարդ էր
գնում, մի քանի աշակերտ, ում կաշողացել էինք գտնել, մի
քանի ուսուցիչ, հարևաններ: Մահից առաջ նայում էր ձեր
լուսանկարները,— ասաց Արմենուհին,— ամենքիդ նկարն էլ
ունենք: Հետո ասաց, որ ով կուզենա, թող իր տետրերը դա վերց-

նի: Նա խնամքով կարգավորել-կապել է, ըստ դասարանների,
տարիների: Եթե ուզում եք, ձերը կկեր վերցրեք, որովհետև
սենյակը պիտի հանձնենք շրջափոխմին:— Հետո դարձավ ինձ,—
իսկ Պոլսի փոսնկարը խնդրեց ձեզ հանձնել: Երկու անգամ հի-
շեցրեց»:

ՄԵՐ ՄԱՅՐԵՐԸ

— Փնայիցդ բաժանվում եմ,— ասաց Նազելի մորաբույ-
րըս,— պրծա՛վ... Մորս ասաց, իսկ Նազելի իր անունն է, որ
բացի ինձից ոչ ոք չի մտաբերում, մնացածներն ասում են
տիկին Նազիկ, Նազո մորաբույր, ախշի Նազիկ, հոյ Նազան...

Նազելին, իհարկե, այնքան էլ հարմար չի զալիս իմ թան-
կազին փափուկ մորաբորը, որ ութսունհինգ կիլոգրամ է կշռում,
յոթ թոռ ունի, երեք հարս, որ մի անգամ, ավտոբուսում, այն-
պես է շրմփացրել դրպանը մտնող մի ջահելի, որ սրան ստիպ-
ված են եղել ոչ թե միլիցիա, այլ նախ շտապ օգնության հի-
վանդանոց տանել:

— Էդ դժբե՛լքի ձեներ կտրի,— ես հոկեյ եմ նայում, դժվո՛ր՝
հեռուստացույցն է: Հետո, ավելի մեղմ՝ մայրս դառնում է
քրոջը,— ախշի, խելքդ ե՛տ ես տվի...

— Քառասուն տարի կորցրած խելքս եմ ետ բերում,— սա-
ռը կտրում է մորաբույրս,— իրիկունն աշխատանքի եմ: Երեկ
դիմում տվի, ընդունեցին:

— Նազելի մորաբույր,— որքան հնարավոր է փաղաքուշ՝
հարցնում եմ ես,— հարսներդ ո՞նց են,— դա իմ հիմնական
թեման է, որովհետև մորաբույրս, գիտեմ, իր ոչ մի հարսին չի
հավանում,— էն օրը Մարգոյին տեսա, սիմֆոնիկ համերգ էր
եկել՝ ընկերուհու հետ...

Ես մտածում էի, որ մորաբույրս կպատասխանի՝ «Մեր
տա՞նն ինչ պակաս սիմֆոնիկ է, որ Մարգոն տոմսի է փող
տալիս» կամ՝ «Բա հո մարդո՞ւ հետ չէր դնալու, խեղճ կրկնես
գիշեր-ցերեկ քափ ու քրտինք մտած փող է բերում, որ դա գնա
սիմֆոնիկ...»:

Կամ նման մի բան: Բայց մորաբույրս դառը-դառը նայում
է ինձ և թվում է՝ հիմա լաց կլինի: Մայրս նախատական դառ-
նում է ինձ, ուզում է ինչ-որ բան ասել, բայց քրոջն է հարցնում:

— Մի բաժակ սուրճ տա՞մ,— հետո, ինչ-որ բան հիշելով,

գառնում է ինձ,— մի ամիս է աղաչում-պաղատում եմ՝ էն սուրճը տար աղա։ Տանը բոլորդ աղա եք։

— Երեկ ես ասել, մա,— հնարավորին շափ քնքուշ հակա-
ճառում եմ ես. ես հասկանում եմ, որ մայրս շախմատային
ձիւ բայլ գտավ ինձ տնից վոնդելու, բայց ականջներս քոր են
գալիս մորաքրոջս պատմութիւնն իմանալու համար,— գնամ,
նազելի մորաքույր...

— Չէ՞, ինչի՞ ես գնում, Վիզեն ջան, էսօր շիմանաս, էգուց
տեղեկորոյով կասեն։— Մորաքույրս մի կերպ տեղավորվում է
զրասեղանի մոտ, իմ սիրելի պպավոզ բազկաթոռին, բազկաթոռս
աղիողորմ մշավում է, ճոնշում, ասես օգնութիւն է հայցում
ինձնից։ Հետո մորաքույրս մտայլվում է, ուզում է ինչ-որ բան
ասել, բառեր չի գտնում և հանկարծ, ինքնաբերաբար, մատը
տանում է մագնիտաֆոնին, սենյակը լցվում է «Հիսուս Քրիս-
տոս» օպերայի ձայներով։

— Էս ի՞նչ սողոմ-զոմոր է...

— Հիսուս Քրիստոսն է և ոչ թե սողոմ-զոմոր— հանգիստ
ասում եմ ես,— օպերա է, ձեր Քրիստոսի մասին։

— Հիսուս քեզ Քրիստոս,— խաշակնքում է մորաքույրս,—
է՞դ էլ ձեռ անելու բան դառավ։ Ամոթ չի՞...— լուռ է, հետո
հանկարծ բորբոքվում,— ասենք, որ մեծերն են ամոթները
կորցնում, ձե՞դ ինչ ասենք...

Այ, սա արդեն նոր նոտա է մորաքրոջս սիմֆոնիայում։

— Մորաքրոջս մարդուն բան չասես,— հանդիսավոր զգու-
շացնում եմ ես, հետո անջատում եմ մագնիտաֆոնը, հանում
«Հիսուս Քրիստոսը» և նոր, մաքուր կասեա ղնում։— Վառմ
փեսան իմ թուլութիւնն է։ Գու հո գիտե՞ս...

— Բա ո՞նց, դու նրան պիտի պաշտպանես,— վրա է տալիս
մորաքույրս,— նույն սորաշ չե՞ք, իբր դու մի բարի պտուղն
ես։ Քսանութ տարեկան աղա ես, օրը մի աղջկա ես շուլալ-
վում...

Մայրս խոհանոցից գալիս է՝ սուրճը ձեռքին, նա բաժակը
ղնում է մագնիտաֆոնի վրա, ջղայնացած է, հետո մի աթոռ
քաշում, տեղավորվում քրոջ կողքին։

— Ախշի, դու Արթիկ չէ՞ր գնացել,— մայրս, հավանորեն,
ուզում է հետաձգել հիմնական խոսակցութիւնը՝ մինչև որ ես
չքվեմ, նա գիտի, որ եթե հետաքրքիր պատմութիւն եղավ, ես

աշխարհով մեկ եմ անելու, պատմելու եմ հաղար տարի...
ցո՞ւրտ էր Արթիկում...

— Ուս կոտորվեր, շղնայի,— դանակով կտրում է մորա-
քույրս,— Արթիկ էի գնացել, բա ո՞ր ջահնամն էի գնացել։ Էդ
խայտառակութիւնը բա որտե՞ղ իմացա, հո մատի՞ցս հոտ չեմ
բաշել...

— Ի՞նչ խայտառակութիւն, այ պիշի,— մորս հետա-
քրրորութիւնն էլ, ի վերջո, հասնում է եռման կետին. դա լավ է։

— Երեսունչորս թվին, մի՞տղ է, որ Վոռմը Բաքու գնաց։
Չորս-հինգ ամիս մնաց։ Մի՞տղ է։

Մայրս շեշտակի նայում է ինձ, բայց հետո հայացքը մեղ-
մանում է. հիմա, հաստատ գիտեմ, նա ինձ արտաքսելու է։

— Վիզեն ջան,— ասում է,— մի հատիկ սուրճ չունենք։ Գնա
մի կիլո առ, տղա ջան, միանգամից աղա, բեր։ Գնա, տղա
ջան...

— Լավ, մա՞, եթե դուրս ես անում, կգնամ,— ասում եմ ես
խռոված, հետո մագնիտաֆոնի վրայից դանդաղորեն ղեն եմ
տանում սուրճի բաժակը, ու ձեռքիս հետ, աննկատելիորեն,
սեղմում եմ ձայնագրելու կոճակը, քառասուհինգ բոպն կծայ-
նագրի, մինչ այդ՝ կգամ։— Բայց լավ չեք անում, մաղամ քույ-
րեր...

— Գնա, զնա, սաստում է մայրս,— փողը խոհանոցի սե-
ղանի դարակում է։

Վերելակի մոտ հանդիպում եմ Անուշին։

— Վերև, թե՞ ներքե, — հարցնում եմ։

— Վերև՝ ո՞ւր,— քրքում է Անուշը, որովհետև մենք իննե-
րորդ հարկում ենք, իսկ շենքը իննհարկանի է։

— Վերև, երկինք,— ես սեղմում եմ կոճակը, չնկատելով,
որ կիկլոպի կարմիր աչքը վառվում է. հասկանալի է, Անուշը
սեղմել է, իսկ վերելակը, որ բարձրանում է ճոնշալով, աղմուկ-
աղաղակով, ի վերջո հասնում է մեզ,— սիմ-սիմ, դուռը բաց,—
դռները բացվում են, մենք մտնում ենք ներս, ես սեղմում եմ
առաջին հարկի կոճակը, և իմ արևով, սրբախոսում եմ,— ինչ-
պես տիեզերագնացները կասեին՝ գնացի՞նք...

Անուշը ծիծաղում է, իսկ իմ մեջ, կարծես, ներքին դող է

արթնանում, վերելակի երկու խորանարդ մետրը միանգամից լցվում է Անուշով, նրա բույրով, նրա հայացքով, նրա մարմնի թրթիռներով: Ես վաղուց եմ ուզում համբուրել նրան, ես վաղուց եմ նրան սիրում, այսինքն, վաղուցը ո՞րն է, անցյալ տարի այս ժամանակ նա դեռ դպրոցում էր, և ես՝ համալսարանն ավարտած կիրեննետիկոս, նրան թռիվոի աղջնակի տեղ էի դնում, թեպետ իմ վրա՝ ճամախ էի զգում նրա հիացական (ինձ էր թվում՝ հիացական) հայացքը: Անսպասելիորեն, մի տարում Անուշը դարձավ կատարյալ օրիորդ, և դերերը փոխվեցին. հիմա ես եմ նրան նայում՝ հիացած ու հիմար: Վերելակն այսօր անսովոր արագությամբ է իջնում:

— Մի անգամ էլ չբարձրանա՞նք,— գուտ եմ անում ես:

— Գնացի՛նք,— քիչ առաջվա իմ տոնով ասում է Անուշը և սեղմում է կոճակը:

Դանդաղ, ասես բախտից քրթմնջալով, վերելակը նորից է սկսում սիդիֆյան իր վերելքը, իսկ ես մտածում եմ, թե ինչ հրաշք կլինե՞ր, եթե հիմա հանկարծ անջատվեր էլեկտրակա-նությունը: Մեր շենքի, թեկուզ ողջ քաղաքի, աշխարհի, Հոսանք շիներ, մենք մնայինք հարկերի արանքում: Այդպես եղև է, չէ՞, մի անգամ Նյու Յորքում, մոտ քսանչորս ժամ քաղաքում խավար է տիրել, ոչ մի մեխանիզմ չի աշխատել: Ի՞նչ հրաշք՝ մուժ կլինե՞ր, Անուշը կվախենար, ես կհանգստացնեի նրան, մուժի մեջ, իբր պատահաբար, կղիպչեի նրան, կասեի «Ներողություն», նա կասեր «ոչինչ, Վիզեն, վախենում եմ», ես ավելի կմոտրեի նրան, մենք կձուլվեինք իրար, շենքը կաղմկեր, մեկը ձայն կտար, թե «տեսնես լիֆտում մարդ հո չի՞ մնացել», բայց ես համբուրով կփակեի Անուշի շուրթերը, և մենք համբաղած, անշուշտ կմնայի՛նք, կմնայի՛նք...

— Մենք նորից երկրի վրա ենք, պրոֆեսոր,— անջատվում եմ իմ երազանքներից՝ Անուշն է, նա ինձ է հասել իր մեծ, շլացուցիչ աչքերը, որոնց մեջ մի քիչ աղջկական խաղ կա, մի քիչ՝ իմաստուն կանացիություն. նա կարծես կարդացել է իմ բոլոր մտքերը,— եթե ուզում ես, պրոֆեսոր, մի անգամ էլ երկինք համբարձվենք, ես տասը բոպե ժամանակ ունեմ:

— Չեմ ուզում,— զարմանքով լսում եմ սեփական ձայնս,— ես տասը բոպե էլ ժամանակ չունեմ, նազելի օրիորդ, ես առհասարակ ժամանակ չունեմ...

Մենք դուրս ենք գալիս լույս աշխարհ: Աշխարհը դատարկվում է: Միրանագույն շորի մեջ, որ կրակի բոց է թվում, թպրտում է մի ուրիշ կրակ՝ Անուշի մարմինը: Ինձ թվում է նույնիսկ, որ ծիրանագույնը նրա կրակ-մարմնի անդրադարձն է, այլ ոչ թե գույն: Նա ինձ է նայում ինչ-որ բանի սպասու-մով, իսկ ես հանկարծ հարցնում եմ:

— Սայաթ-Նովան գիտե՞ս ինչ է ասել քո մասին:

— Սայաթ-Նովա՞ն,— իր հերթին հարցնում է Անուշը,— ե՞րբ,— հետո քրքշում է,— հետաքրքիր է, երեք հարյուր տարի առաջ ի՞նչ է ասել Սայաթ-Նովան իմ մասին...

— Դու՞ն կրակ, հագինդ կրակ...

— Վո՞ւր մե կրակին դիմանամ,— քրքիջով շարունակում է Անուշը, հետո հարցնում,— դեպի ո՞ւր եք ուղևորվում, պրոֆեսոր...

— Դեպի պարենային,— չոթերորդ երկնքից մեր տան բակն եմ շրմփում ես:— Սուրճ պիտի առնեմ:— Միամիտ-միամիտ ասում եմ,— կիրակի օրերին ես մայրիկիս երեխան եմ:

— Քսանմեկ տարի կլինի շեմ խմել քո աղացած սուրճը,— ասում է Անուշը՝ դեպի ինձ ուղղելով իր աչքերի լուսարձակները,— հա, քիչ էր մնում մոռանայի, անցյալ օրը սիմֆոնիկ համերգին ո՞ւմ հետ էիր...

Անուշը հեռանում է, ասես ցնդում է, գոլորշիանում՝ երևանյան շոգ օդի մեջ, իսկ ես, հիմար, անօդնական, դնում եմ դեպի պարենային խանութի դռնաքեր: Ո՞ւմ հետ էի: Հա, ընդմիջմանը կարինեն հանդիպեց, կոնստրուկտորական բյուրոյի աղջիկներից է, իսկ ես, ուրեմն, Անուշին շեմ նկատել, սատանա՞... Հետո հանկարծ հրճվանքից ուզում եմ ճշալ՝ խանդում է, Անուշը, ուրեմն, խանդում է ինձ, եթե նկատել է կարինեին...

— Ի՞նչ եք ուզում, երիտասարդ:

Ուրքերս, այնուամենայնիվ, ինձ բերել-կանգնեցրել են պարենային խանութի սուրճի բաժնի մոտ: Ես մի պահ՝ ասես մուժի միջից, նայում եմ վաճառող կնոջը. «Սուրճ,— ասում եմ,— մի կլիզդրամ սուրճ...»:

Սենյակում մարդ չկա, երևի խոհանոց են գնացել, իսկ մազնիտաֆոնը դեռ պատվում է, մի՞թե քառապունհինգ բոպեն

չի լրացել... Ես արագ ետ եմ տալիս ժապավենը, հետո մազնի-տաֆոնս առած գնում եմ լողարան:

— Մա, սուրճը բերի,— գոռում եմ լողարանից,— մի քիչ լվացվեմ...

— Լվացվիր, Վիգեն ջան,— լսում եմ մորս ձայնը,— մենք խոհանոցում ենք:

Ես բացում եմ ծորակը և միացնում եմ մագնիտաֆոնը: Լավ, մաքուր ձայնազրված է:

— Դե ասա, ասա, քանի Վիգենը շի եկել, ի՞նչ ես խառնվել իրար...

— Մի՞տղ է, որ Վոամը երեսունչորս թվին գնաց Բաբու...

— Միտս է, ի՞նչ:

— Բաբվում, ուրեմն, սիրած է պահել:

— Բաբու ինչի՞ գնաց...

— Նոր էինք պսակվել, երկու տարի էլ չկար: Ասաց գնամ, նավահանգստում կաշխատեմ, ասաց շատ փող են տալիս, շոր-մոր կառնեմ: Առած շորը իրա գլխին կպչեր:

— Հա, ինձ համար էլ քիշմիրի շալ էք բերել:

— Ո՞ւմ համար չէք բերել, հիմի եմ հասկանում, որ մեր աչքը քոռացնելու համար էք բերել: Ո՞վ գիտի, թե էդ Իվետա շեղածի համար ինչեր առած կլինի:

— Ի՞նչ Իվետա...

— Էդ, էլի, Վոամիդ սիրածը: Ախ, մի էդ լիբրը ձեռս ընկներ: Իսկ ես քառասուն տարի արել, դրել եմ, երեխեք, թոռներ, տուն-ընտանիք, վերևում՝ աստված, ներքևում՝ Վոամս... Մի ձեռս ընկնեիր, Իվետա աղչիկ...

— Լավ, աչքերդ սրբի, երեխա շես, հիմի Վիգենս կգա: Էս քառասուն տարի քնել, հիմա՞ ես զարթնել:

— Այ կնիկ, որ քառասուն տարի հետո եմ իմացել, ի՞նչ անեմ:

— Ումի՞ց ես իմացել, որտե՞ղ:

— Ասացի, էլի, Արթիկում, Միրանուշը պատմեց, երկու հատ էլ նամակ ցույց տվեց, ոտներեն, նկարն էլ՝ ճլորած, երեսը պեպնոտ: Գտած աղչիկն էլ մի աղչիկ լինե՞ր՝ ճաշակդ մեռնի, ճաշակդ...

— Ասում ես Միրանուշը պատմեց:

— Հա, հա, Միրանուշը՝ հարազատ տալս, քո փեսա Վոամի հարազատ քույրը: Էդ Իվետա շեղածի հետ փեսադ նավով գնացել է Աստրախան, գնալը լինե՞ր, ետ գալը չլինե՞ր...

— Կաթը թափվեց...

Դրանից հետո ձայնազրված էր սենյակի աղմուկը, հավա-նորեն կաթի հետևից գնացել և մնացել են խոհանոցում: Այ քեզ պատմութուն, այ քեզ Վոամ փեսա...

Ես դուրս եմ դալիս լողարանից, մագնիտաֆոնը գնում իր տեղը, հետո, իբր լվացված-վերջացած, մտնում խոհանոց ու միանգամից անցնում իմ խաշակրաց արշավանքին:

— Մորաքույր,— ասում եմ,— չգնա՞նք Բաբու, ուզում եմ Իվետա մորաքրոջս տեսնեմ, քսանյոթ տարի է չեմ տեսել,— քսանյոթ տարին իմ տարիքն է:— Լավ էլ անուն է՝ Ի-վե-տա...

— Նա՞ քեզ ինչ մորաքույր,— ճայթում է նազելի մորա-քույրս:

— Բա մորաքրոջս ամուսնու սիրածն իմ ի՞նչն է...

— Դու սուրճի չէ՞ր գնացել,— շշմած, միամիտ հարցնում է մայրս:

— Ահա սուրճդ, մա,— զվարթ սեղանին եմ գնում փաթեթը, մայրս մոտենում, բացում է փաթեթը, տնտղում սուրճը, հոտ քաշում, իսկ ես նստում եմ մորաքրոջս կողքին,— բայց դու սխալ ես անում, որ ուզում ես բաժանվել, Վոամ փեսան հան-ձարեղ մարդ է:

Մորաքույրս չի կարողանում շնչավորել հանձարեղ բառը, ավելի ճիշտ, երևի հանձարեղ բառը ոչ մի կերպ չի հարմարվում իմ խեղճ, փառավոր Վոամ փեսային: Մորաքրոջս մտքում ուրիշ-ուրիշ բառեր են արթնանում իմ խեղճ, փառավոր Դոն-Վոամ փեսայի գլխին՝ անառակ, լիբր, անզգամ, կապը կտրած...

— Հիմի էլ խոպան են գնում դրա նմանները,— ասում է մորաքույրս,— մեր հարեան Հեղինեի մարդը շորս տարի է գնում-գալիս է: Ասում են էնտեղ էլ տուն ունի, կնիկ-երեխեք...

— Լավ, այ մորաքույր, տալը ինչի՞ էք քեզ պատմում քա-ռասուն տարի նավթալինի մեջ պահած էդ բամբասանքը:

— Տալս էլ իր մարդուց է վառված: Մարդը հիվանդանոցի գլխավոր հաշվապահն է, բուժքույրերից մեկի հետ է կապվել: Արթիկը գմբղմբում է: Էդ անառակը գիշերն էլ տուն չի գալիս, թե հիվանդանոցում օրը մեջ հերթապահ եմ: հաշվապահը հիվանդանոցում ի՞նչ հերթապահ, քեզ եմ հարցնում:

— Հետո՞...

— Հետո ի՞նչ, տալս կանչել էր, որ ես իրեն մի խելք սու-
վորեցնեմ, ես էլ ասացի՝ ի՞նչ ես լլկվել, մնացել, վեր կաց,
արի Երևան... Գնացինք բաղնիք, էդ բուժքույր-չեղածին տե-
սանք, մի շոփուտ, տղի մազերով, մարդաթող կնիկ: Գլխից էլ
հոտ էր գալիս...

— Բայց Վոսմ փեսան...

— Վե՛րջ, — նորից ճայթում է մորաքույրս, — փեսա հա-
փեսա, էս օրվանից նա քեզ ոչ մի փեսա: Բա էդ տալս... Ես
ասում եմ, այ Սիրանուշ, վեր կաց, արի Երևան, երեխա էլ,
փառք աստծու, շունեք: Նա՛ թե քեզ կանչել եմ, որ իմ հա-
րազատ մարդուց ինձ բաժանե՞ս, ո՞ր մարդը հիմի շի անում էդ
բանը: — Իմ մարդը, — ասացի: Վայ իմ միամիտ զլխին... Դե
տալս էլ ամեն բան տեղը-տեղին պատմեց, թաքուն տեղից
հանեց ցույց տվեց Վոսմի պահ տված նկարը, նամակները:

— Իվետայի՞ նամակները:

— Էդ լրբի անունը շտաս:

— Մամ, — հանկարծ դիմում եմ մորս, որ դեռ սուրճն է
տեսողում և շատ մտահոգ է, — մեր հարևան Անուշին շառնե՞մ...

Մայրս զգաստանում է.

— Անուշի՛ն. ամառ-ձմեռ էն տկլորին, — ես հիշում եմ
Անուշի ծիրանագույն շորը, ծիրանագույնի մեջ թրթռացող
բոցը, որ Անուշի մարմինն էր, հիշում եմ Անուշի աչքերի բաց
կապույտ լճակները, — էդ տկլորի անունը շտաս, — մայրս մի-
նի-յուրկայի դասակարգային թշնամի է:

— Վերաբերուն երկար է հագնում, ձմեռ կզա, կտեսնես: Բայց
մայրը բաքվեցի է:

— Աման-աման, — վշվշալով մեջ է ընկնում մորաքույրս, —
Վիզեն ջան, տղա ջան, էդ բանը շանես, մեր հարևան Սուսա-
նին կուղենք, անող-դնող, սուտիկ-փուտիկ աղջիկ է, նրա ձեռն
ո՞վ է լսել, ծնկներից վերև ո՞վ է տեսել: Մանկապարտեզում
դաստիարակչուհի է, երեսուն-քառասուն երեխա որ պահում է,
իր երեխեքին կպահի ու կպահի: Էս կնիկն էլ մեղք է:

Անունը լավը չի, մորաքույր: Որ պսակվենք՝ կասեն Սուսան
ու Սեյրան:

— Քո անունը Վիզեն չի՞...

Խանդաղատանքի անզուսպ մի աչիք է հանկարծ խլրտում իմ
մեջ դեպի այս միամիտ-միամիտ իմ մորաքույրը, բայց դիմա-
նում եմ, շեմ նահանջում.

— Այ, եթե Սուսանի անունը Քրիստինե լիներ, Մարիետա
կամ գոնե Իվետա...

— Էլի՞ էդ անունը...

— Հիմա, ի՞նչ է, բաժանվո՞ւմ ես մորաքորոջս մարդուց:

— Երեկ դատարան եմ գնացել: Ոչ ճաշ եմ եփում, ոչ շո-
րերն եմ լվանում:

— Զենդ կտրի, այ ախլի, — միջամտում է մայրս, հետո
դառնում է ինձ, — դու պես ու էդ տկլոր Անուշին առ: Կդառնաք
Անուշ ու Սարո...

Բուզո, մամ: Իսկ Նազելի մորաքույրս դեռ իր մենախո-
սությունն է մրմնջում.

— Ես իմ տունուտեղն ունեմ, թող ինքը վեր կենա-գնա Բա-
քու, իր ջեյրանին գտնի:

— Էդ ջեյրանն էլ հիմի մի վաթսուն տարեկան կլինի, մարդն
էլ կարող է արդեն տուն ստացած լինի էն աշխարհում:

— Բաց թողած կլինի մարդուն, կամ էլ խեղճ մարդը մե-
ռած կլինի... զրա դարգից:

— Ավելի լավ, — շարունակում եմ ես, — իրար կգտնեն՝
Վոսմն ու Իվետան, ինչ էլ հարմար անուններ են: Հին սերը,
գիտե՞ս, ինչ քաղցր բան է, Նազելի մորաքույր: — Հետո հարց-
նում եմ բավական լուրջ. — Նազելի մորաքույր, դու սիրահար-
ված կա՞ս: — Հետո նույն լրջությամբ դառնում եմ մորս: — Մամ,
դու հորս սիրահարվել՝ նո՞ր ես առել...

Նազելի մորաքույրս տխուր-զարմացած նայում է ինձ:

Մայրս նույնպես տխուր-զարմացած նայում է ինձ:

Հետո երկուսն էլ սկսում են լաց լինել: Հետո, լաց լինե-
լով, մորաքույրս աթոռը մոտեցնում է մորս, երեխայի պես
կուշուրում նրա թեի տակ: Արցունքները հանդարտ զլորվում
են նրանց մթնած աչքերից, իսկ նրանց շուրթերը ինչ-որ բան
են մրմնջում: Աղո՞թք: Տեր աստված, այս ի՞նչ արի ես:

— Նազելի մորաքույր, մամ...

Քույրերն ասես շեն լսում այս աշխարհի ձայները, շեն տես-
նում ինձ: Հանգարտ, անձայն՝ նրանք շարունակում են իրենց
լացը:

Ու ես հանկարծ եմ հասկանում, թե որքան լուրջ էր այս
զրույցը նրանց համար և որքան տխմարն եմ ես, որքան սան-
ձարձակ ու անսիրտ...

Մայրս տասնհինգ-տասնվեց տարեկան է եղել, երբ նրան ամուսնացրել են հորս հետ, իսկ երեսուներկու տարեկանում արդեն կորցրել է նրան... Մորաքրոջս նույն տարիքում տվել են Վոսմին... Սիրահարվել են նրանք... Ի՞նչ անզգույշ հարց էր, որ ես տվի... Եվ հանկարծ հասկանում եմ նաև, որ կյանքի երկար ճանապարհ անցած այս կանայք որոշ իմաստով դեռ տասնվեց-տասնյոթ տարեկան աղջիկներ են, որովհետև իրենց ներսում այնքան չապրած զգացմունքներ ունենւմ Չեն զգացել սեր, չեն զգացել խանդ... Անուշի պես, գուցե Անուշից ավելի գեղեցիկ ու բնական են եղել նրանք և աղջկական ամենափխրուն զգացմունքները՝ սերը, խանդը, սպասումը սերմեր ունեին նաև նրանց հոգիներում, բայց այդ սերմերը մի ծիլ էլ չտվին, մնացին բանտարկված, մնացին անանուն... Մորաքրոջս ուշացած, քառասուն տարով ուշացած խանդը, որ քիչ առաջ ծիծաղելի էր թվում ինձ, իրականում որքա՞ն բնական էր ու կանացի...

Կարողացեք ներել մեզ, մայրեր, չ՞է որ դուք ամեն բան կարող եք, եթե ընդունակ եք խանդելու վաթսուչորս տարեկանում և ապրել, երեխաներ ունենալ, տառապել ու սպասել՝ առանց սիրո ծիրանագույն հեքիաթի...

...Իսկ մորաքրոջս պատմության վե՞րջը: Նազելի մորաքույրս, իհարկե, չբաժանվեց իմ Դոն-Վոսմ փեսայից, խոսվելը տևեց մի ամսից քիչ պակաս: Հաշտվեցին: Մորաքույրս Արթիկից բերել տվեց բազմեցի գեղեցկուհու նկարն ու նամակները և իր ձեռքով այրեց գազի վրա: Բայց թատրոնից, որտեղ աշխատանք էր գտել, դուրս չեկավ: Հիմա էլ, իսկ այն օրերից անցել է վեց տարի, նա շարունակում է աշխատել իբրև հանդերձապահ, և հաճախ, երբ դահլիճի վերջին շարքերում ազատ աթոռ է լինում, մանավանդ, երբ ներկայացման մեջ սեր կա՝ մորաքույրս նստում է, նայում, մորմոքում և հաճախ լաց է լինում իսկական, ամենաիսկական արցունքներով...

Ուրեմն, Մանուկին փոխադրում են ուրիշ դպրոց: Մեր նշանավոր հնգյակը քայքայվում է: Մենք նստել ենք դպրոցի պատի տակ՝ Ռուբենը, Կարոն, Արամը և ես: Մանուկը չկա, նա զնացել է, որ մորը բերի դպրոց: Ռուբենը գիրեկտորի կիսաբաց դռան արանքից երեկ լսել է ուսուցիչների զրույցը: Մանուկին, հաստատ, փոխադրում են: Մեր դասղեկը՝ ընկեր Արուսը, փորձել է առարկել, հենց այդ ժամանակ էլ դուռը ծածկել են, և Ռուբենը չի կարողացել լսել շարունակությունը: Ինչպես բոլորի հայրերը, որ կենդանի են, Մանուկի հայրը նույնպես ռազմաճակատում է. հանկարծ նրան էլ նամակ չգրե՞ն...

— Եկեք դպրոցը վառենք, — ասաց Կարոն, — մինչև հանգչենեն, զբաղվեն հրդեհով, Մանուկին կմոռանան:

Ռուբենը մեծալարի ընդմիջեց.

— Դո՞ւմ, դու էլ բան գտար: Երանի հորնումորդ, նրանք էլ գիտեն տղա ունեն:

Կարոյի հայրը զոհվել էր երեք ամիս առաջ, և Ռուբենը հանկարծ հասկացավ, որ հիմարություն արեց.

— Ուզում եմ ասել՝ ավելի խելոք բան մտածենք: Դպրոց վառելը կա ու կա:

— Մենք էլ գնանք ուր որ կտանեն Մանուկին, — ասացի ես, — ի՞նչ կլինի որ... դպրոցը դպրոց է:

Նայեցինք իրար երեսի, նայեցինք մեր դպրոցին: Լոցեցինք, երևի ուղեցիներ մարսել իմ առաջարկը, ծամել, մանրացնել:

— Ախր, ո՞վ բաժանեց մեզնից աղջիկներին: — Հառաչեց Ռուբենը, — եթե նույն դասարանում լինեինք, ինչի՞ պիտի նամակ գրեր դո՞ւմը:

— Ճիշտ է, — ասաց Արամը, որ մինչ այդ լուռ էր:

— Գու էլ մի բարի պտուղ չես, — ասաց Ռուբենը, — կարծում ես չգիտենք, որ մեռնում ես Արփիկի համար: Հաշորդ գոհը դու ես լինելու:

— Քրոջս ընկերուհին է, Ռուբեն, համը մի հանիր:

— Գիտենք, — կարճ կտրեց Ռուբենը:

— Ես կգնամ Մանուկի հետ, ես մորս կհամոզեմ-կգնամ: — Ես ծամել-վերջացրել էի իմ առաջարկը, որ ինձ սքանչելի էր թվում:

— Գիտե՞ք ինչ գիրք եմ ճարել...

— Ի՞նչ գիրք, Ռուբեն:

— «Մանոն Լեսկոն»:

— Ինչի՞ մասին է:

— Սիրահարութեան: Կեսից շատը այս գրքեր կարգացի, շունչս կտրվում էր:

— Չէ, տղերք,— հասաչեց Արամը,— լավ կլինի բոլորս էլ գնանք Մանուկի հետ, բայց նույն շենքում թող աղջիկներին դպրոց չլինի:

— Կտա՞ս կարդամ, Ռուբեն:

— Երկու օրով են տվել, ես հաղիվ կարդամ:

Հեռվից երևացին Մանուկն ու մայրը: Մենք վեր կացանք, որ ընդառաջ գնանք: Մանուկը դունատ էր, մտախոհ: Մայրը տխուր մպտաց մեզ.

— Սոված չե՞ք,— հարցրեց:

— Նոր կերանք,— ասաց Ռուբենը:

Ուտելու գաղափարից մեր ստամոքսները կծկվեցին:

— Ինձ մոտ մտով կարկանդակներ կան.— ասաց Մանուկի մայրը,— երեք հատ է, կիսեր-կերեք,— ու պայուսակից հանեց թղթի մեջ փաթաթած ինչ-որ բան:

— Չէ, ի՞նչ եք ասում, Անահիտ մորաբույր,— դժգոհեց Ռուբենը, բայց ձեռքը մեկնեց, որ վերցնի:

— Գու տղաների հետ մնա, Մանուկ, ես հիմա կգամ:

Մենք նորից նստոսեցինք պատի տակ: Թղթի մեջ, իրոք, կարճանդակներ էին, համարյա տաք, բայց ուտելու ցանկություն չկար:

— Լավ, նամա՞կն ինչի էիր գրել օրագրից մեջ,— Մանուկի վրա հարձակվեց Ռուբենը,— դրպան շունե՞ս, այ դղում:

— Եղբորս շալվարն էի հագել, վախեցա դրպանում մոռանամ, Ո՞վ էր մտածում:

— Ետ տվի՞ն նամակը:

— Չէ, ընկեր Կանեցյանի մոտ է: Ամենաշատը դրանից է սիրոս տրաքում:

— Բա ասպետ դը Գրիյոն ի՞նչ աներ:

— Ո՞վ:

— Մանոնի սիրածը:

— Տուր ինձ գիրքը, առավոտը կրերեմ: Չեմ ուտի,— ասացի ես,— մի գիշերում կկարդամ:

Մեր շուրջը պատերազմի վերջին տարվա գարունն էր, թեպետ

մենք դեռ չգիտեինք, որ դա հենց վերջին գարունն է լինելու: Ռուբենը մեզնից մեծ էր երկու տարով և համարյա տասնվեց տարեկան էր: Նա ամեն բան հասկանում էր մեզնից ավելի և անառարկելի հեղինակություն էր դասարանի համար:

— Ալիսայենց դպրոցում էլ գիտեն,— հառաչեց Մանուկը,— բայց նրանց դիրեկտորը լավ կին է, մի քիչ խոսել է վրան և վերջ, մորը նույնիսկ չի ասել:

— Ի՞նչ էր գրել գեղեցկուհիդ:

Մանուկը նայում է հեռու մի կետի և, ինձ թվում է, հեռվում տեսնում է Ալիսային: Միայն ինքն է տեսնում:

— Սերը տանջանք է, տղերք, մարդ պիտի տանջվի, որ սիրի,— մեզ համար անհասկանալի մի նախադասություն է ձևակերպում Ռուբենը,— եթե շտանջվի, էլ ինչ սեր: Մանոն Լեսկոն որ կարդաք, կհասկանաք:

— Տուր կարդանք, որ մենք էլ հասկանանք:— Իմ մեջ անհաղթահարելի երազ է դառնում կարդալ այդ գիրքը:— Հը՞, Ռուբեն, կտա՞ս...

Ռուբենը աշխատում է շեղել խոսակցությունը:

— Հիշո՞ւմ եք մեզ ոնց բաժանեցին աղջիկներին:

Իհարկե, հիշում ենք, թեպետ երկու տարի առաջ էր: Ինչո՞ւ բաժանեցին: Աղջիկներից շատերը լաց էին լինում, ուրախ էր միայն Սոնան, մեր դասարանի ամենաղեղեցիկ աղջիկը, որ երկար հյուսեր ուներ. «էլ չեք քաշքշի իմ մազերից»: Իմ սիրած աղջիկը կլինի Սոնայի նման, անպայման երկար մազեր կունենա, բաց կապույտ աչքեր: Հենց պատերազմը վերջանա, կսիրահարվեմ:

Վերջապես Մանուկի մայրը դուրս եկավ ընկեր Արուսի հետ: Նայեցին մեր կողմը, ինչ-որ բան ասացին իրար ու գնացին դեպի փողոց:

— Տուն գնացեք,— ասաց Ռուբենը,— երեկոյան ուղմագիտության դաս կա: Մանուկ, մորիցդ կիմանաս, թե ինչ են ասել: Ես կմնամ-կգտնեմ Ալիսային, կհանգստացնեմ...

Փոքրիկ, վիթխարի մեր գաղտնիքն առած՝ շարժվեցինք տուն, Ռուբենը եկավ մինչև փողոցի մուտքը, որ աղջիկների դպրոցինն էր:

— Մի ծխախոտ ունեմ,— ասաց,— կծխեմ, մինչև Ալիսան դուրս գա:

Երանությունմբ, նախանձով նայեցինք Ռուբենին, որ իհարկե,

ծխախոտ շունքը: Բայց հարկավոր էր, որ մեզանից մեկը մեծ լիներ և տարիքով և ամեն բան անելու կարողությամբ: Այդ մեկը Ռուբենն էր:

— Ռազմագիտությունից հետո երեի ձեզ ուրախացնեմ,— ասաց Ռուբենը:— Տանը կասեք, որ կուշանաք: Կասեք հերթապահ եք:

— Բա՞ն գիտես,— վրա տվին շորսով:

— Ռուբենը ամեն ինչ գիտի: Գնացեք:

Պատերազմական փողոցի տխրության միջով մենք գնում էինք, շուգնալով բաժանվել իրարից, որովհետև առանձին-առանձին կկոանալինք Մանուկի ուսերին իջած հոգսի ծանրությունից:

— Պազպազակ ուտենք,— ասաց Արամը,— երկու ոտբլի ունեմ:

— Ինձ մոտ մի ոտբլի է:

— Իմը կոպեկներ են:

Իմ գրպանում ոչինչ չկար, բայց հավաքված փողով մենք մի պազպազակ կարող էինք առնել:

— Սկզբից դու կեր, Մանուկ,— ասաց Արամը,— քո սիրտը հիմա վառվում է:

Մանուկը կոտորված նայեց Արամին, բայց պազպազակը չվերջրեց:

— Եթե Ալիսան լիներ, պազպազակը իրեն կտալինք, չէ՞, կտալի՞նք:

— Դմբո-դմբո խոսեց,— նախատական ասաց Արամը,— ուղ՞ում ես, հասցնենք Ռուբենին, թող Ալիսային տա:

— Կհավի,— ասացի ես:

— Կհավի,— հառաչեցինք շորսով:

— Մի օր այնքան փող ունենանք, որ ամեն մեկիս համար առանձին-առանձին պազպազակ առնենք,— տխուր ասաց Մանուկը:

— Ի՞նչ է, զզվո՞ւմ ես ընկերներիցդ: Դրա համար էլ քեզ ենք առաջինը տալիս: Մենք քեզնից չենք զզվում:

(Մանուկը դա չէր ուզում ասել: Մենք հետո, տարիներ հետո պիտի հասկանայինք, թե նա ինչ էր երազում: Արամն էլ դա չէր ուզում ասել և նույնպես տարիներ հետո պիտի հասկանայինք, թե նա ինչու առաջինը Մանուկին մեկնեց պատերազմի վերջին գարնան մեր առաջին պազպազակը):

Ռազմագիտության պարապմունքը վերջացավ ժամը յոթին: — Մենք մտանք, գնդացիք մի քիչ քանդենք-հավաքենք,— ասաց Ռուբենը կապիտան Անտոնյանին:

— Մնացեք:— Կապիտանը շտապում էր,— բանալին կտաք պահակին, վարագույրները լավ կծածկեք:

Դասարանի մյուս տղաները գնացին, մնաց մեր հնգյակը: Թեպետ դեռ լավ չէր մթնել, բայց Ռուբենը խնամքով ձգեց վարագույրները և, պալտաակից խորհրդավորությամբ ինչ-որ գիրք հանելով, ասաց.

— Դու կարդա, Վահե:

— «Մանոն Լեսկո՞»,— հրճվանքով ճշացի ես:

— Ձէ, դու էլ ես գնալու ուրիշ դպրոց,— հառաչեց Ռուբենը: Ես գիրքը խլեցի նրանից. բարալիկ, մաշված գիրք էր՝ գեղեցիկ գծանկարներով: Շապիկին մի աղջիկ էր նկարած տխուր աչքերով:

— Կհասցնե՞նք կարդալ-վերջացնել:

Ռուբենը գիրքը ետ վերցրեց:

— Ես կեսը կարդացել եմ: Նայե՛մ՝ մինչև որտեղ: Կպատմեմ, իսկ մնացածը կկարդանք: Ամենահետաքրքիրը վերջն է:

Եվ Ռուբենը սկսեց Մանոն Լեսկոյի և ասպետ դը Գրիլոյի զժբախտ սիրո պատմությունը: Ուրեմն, զբքի հեղինակը ֆրանսիական մի քաղաքում պատահաբար հանդիպում է գեղեցիկ, անառակ աղջիկների մի խմբի, որոնց գինվորները տանում են նավահանգիստ, նավ նստեցնելու, որ ուղարկեն հեռ՛ւ, Ամերիկա: Այդ անառակ աղջիկների մեջ...

— Ի՞նչ է նշանակում անառակ, Ռուբեն...

Ռուբենը աճառությամբ նախ ձեռքը թափ է տալիս, այսինքն, մի ընդհատեք, բայց քանի որ աշխարհում չկա հարց, որի պատասխանը նա չիմանա, մի փոքր մտածելուց հետո ասում է.

— Անառակ, այսինքն, դուրս ընկած, փողոցային աղջիկ, որ սիրահարվում է օրը մեկի վրա: Ձեր խելքի բանը չէ, կմեծանաք-կհասկանաք:

Ուրեմն, այդ անառակ աղջիկների խմբի մեջ հեղինակը տեսնում է մեկին, որ ամենագեղեցիկն էր և հուսահատ լաց էր լինում, դա Մանոնն էր: Հետո տեսնում է նրա սիրած տղային, որը և պատմում է, թե ինչպես է ծանոթացել Մանոնի հետ,

ինչպես են սիրահարվել և ինչպես քանի անգամ Մանոնը դավաճանել է իրեն:

— Ես կսպանեի այդ աղջկան,— մտալլ ասաց Մանուկը:— Ալիսան իր նամակում գրել էր, որ մինչև մահ կսիրի ինձ:

— Կսիրի,— ասաց Ռուբենը:

Ի՞նչ է նշանակում սիրել մինչև մահ:

Արդեն մթնել էր: Ռուբենը գրպանից հանեց երկու մոմ, ամբացրեց զնդացրի փողի ծայրին և վառեց.

— Այսպես ավելի խորհրդավոր է, հետո էլեկտրականությունն ախտոս է:

— Մոմի տակ քանի՞-քանի՞ գիրք են գրել...— ասացի ես:

— Կարդա,— գիրքը ինձ մեկնեց Ռուբենը:

Եվ ես սկսեցի կարդալ, և մեր ռազմագիտության կարիները կամաց-կամաց սկսեց լցվել մանուշակագույն մի մշուշով, երկու դժբախտ սիրահարների տխուր, զարմանալի տխուր արկածներով: Ես կարդում էի, տղաներն ասես չէին իսկ շնչում, որ շխանդարեն, որ կլանեն այդ գրքի բառերը՝ անսովոր, անհասկանալի, անհավատալի:

— «...Մի՞թե ողջ աշխարհը երկու հավատարիմ սիրահարների հայրենիքը չէ: Մի՞թե միմյանց մեջ չեն տեսնում իրենց հորն ու մորը, իրենց բարեկամներին, հարստությունն ու երջանկությունը»:

Մոմն այրվում էր, նրա թույլ, անիրական լույսի տակ փայլում էին պատերի տակ, սեղանների վրա դրված հրացանները, նռնակները, զնդացիրը, որ մոմակալ էր դառել: Ես կարդում էի, և մեր պատանեկան հոգիների լայն բացված աչքերի առաջ լայնանում էր կյանքը, ավելի սիրելի ու թանկ էին դառնում մարդիկ՝ ծանոթ, թե անծանոթ:

Օ՛, ինչպե՞ս է սիրում խեղճ ասպետը իր Մանոնին, քանի՞ անգամ է նրան ներում, ինչպե՞ս է հավատում աղջկա բոլոր խոսքերին: «Դու հրաշալի ալքիմիկոս ես,— ասում է ասպետը,— դու ամեն ինչ ոսկու ես վերածում»: Այսինքն, այնքան գեղեցիկ է Մանոնի սերը, որ ամենաաղքատ տան մեջ անգամ ասպետն իրեն երջանիկ ու հարուստ է զգում: Եվ ի՞նչ է պատասխանում Մանոնը. «Այդ դեպքում դու աշխարհի ամենահարուստ մարդը կլինես, որովհետև, եթե մինչև այժմ ջո սիրո նմանը չի եղել, ապա նույնպես անհնար է, որ որևէ մեկը այնքան քնքշորեն սիրված լինի, որքան դու: Ես երբեք... արժանի չեղա

այդ արտասովոր սիրուն... Ես քեզ այնպիսի տառապանքներ պատճառեցի... Ես թեթևամիտ եղա ու դուրաթեք, և, քեզ խելահեղորեն սիրելով, ապերախտ դռնվեցի... Ես արտասովել եմ միայն դեպի քեզ զգացած քնքշությունից ու կարեկցանքից...»:

Այսպես խոսում են սիրահարներն իրար հետ, և զժբախտ ասպետը քնում է, իրենց խրճիթը տեսնելով իրրև մի պալատ՝ արժանի աշխարհի առաջին թագավորին...

— Հասկանո՞ւմ եք, թե ինչ բան է սերը,— Ռուբենի ասածը մեզ նորից վերադարձնում է ռազմագիտության կարիներտ, մենք տեսնում ենք փակված վարագույները, նայում ենք սենյակի թանձր մթությունը և սարսափով նկատում, որ մոմերը վերջանալու վրա են:

— Մեկը հանգցրու,— ասում է Մանուկը:

— Կարդա, ես մի հատ էլ ունեմ,— հանդստացնում է Ռուբենը,— ավելի մեծ մոմ է:

Մենք, իհարկե, ժամացույց չունենք, բայց գիտենք, որ ուշ գիշեր է, բայց մենք մոռացել ենք նաև մեր մայրերի ու տան մասին, մանավանդ որ Ռուբենի խորհրդով ասել ենք, որ ուշ ենք զայու:

Վերջին էջերը կարդալիս իմ ձայնը դողում էր.

— «Քսանչորս ժամից ավելի իմ շրթները պահեցի Մանոնիս երեսին ու ձեռքերին: Իմ դիտավորությունն էր մեռնել այնտեղ, սակայն երկրորդ օրվա սկզբին ես մտածեցի, որ իմ մահից հետո նրա մարմինը վայրի գաղանների կեր կդառնա... Փշրեցի սուտերս, որպեսզի նրանով գերեզման փորեմ, սակայն այդ ամենը ավելի քիչ օղնեց, քան իմ սեփական ձեռքերը... Նախքան փոսն իջեցնելը հազար անգամ համբուրեցի նրան՝ ամենակատարյալ սիրո բուռն կրակով: Ես նստեցի նրա մոտ, սիրտ չէի անում փոսը ծածկելու...»:

— Քեզ ի՞նչ պատահեց, Մանուկ...

Մանուկը լաց էր լինում:

Ռուբենը մեծավարի շույց նրա մաղերը, հետո գրպանից հանեց մի ծխախոտ, վառեց մոմի կրակով, մեկնեց Մանուկին:

— Հետո կտաս ինձ:

— Չեմ ուզում,— փորձեց աչքերը սրբել Մանուկը,— չեմ ուղում, դու ծխիր:

(Այդ գիշեր մենք մեծացանք, հանկարծ ու միանգամից մեծացանք):

— «... Ես առհավետ թաղեցի այն ամենակատարյալ, ամենագեղեցիկ էակին, որ երբևէ ապրել է երկրի վրա: Այնուհետև պառկեցի գերեզմանի վրա՝ երեսս ղեպի հողը, աչքերս փակեցի՝ այլևս չբացելու դիտավորությամբ...»:

Արդեն ես էլ հազիվ էի զսպում լացս:

— Մխիթր, — Ռուբենը հիմա էլ ինձ մեկնեց ծխախոտը:

Ես վերցրի ու միանգամից ներս քաշեցի դառը ծուխը: Ինձ թվաց՝ խեղդվում եմ, բայց Ռուբենը չժաղրեց, ծխախոտը վերցրեց իմ ձեռքից, դրեց բերանին և հանգիստ ներս քաշեց ծուխը:

— Կսովորես: Ես էլ առաջին անգամ համարյա խեղդվում էի: Ինչ տղա է եղել, չէ՞, ասպետ դը Գրիչոն...:

(Հետո, հիշում եմ, մենք երկար նստեցինք մութի մեջ, որովհետև մոմը վերջացել էր և մութի մեջ լավ էր: Որքա՞ն նստեցինք, ի՞նչ ասացինք, մնացել է թանձր, կապույտ մի մշուշ: Երևի քնել էինք, որովհետև արթնացանք պահակի ձայնից:

— Ինչ եք անում էս մութ-գիշերին, ա՛յ շան տղերք:

Պահակը մեզ վերադարձրեց դպրոց, ռազմագիտություն կա-բինետ, վերադարձրեց այն մեծ ու անհասկանալի աշխարհը, որ հետո էլ միշտ մնաց մեծ ու անհասկանալի):

Մի քանի օր հետո Մանուկին, իրոք, փոխադրեցին ուրիշ դպրոց: Շատ տխուր օր էր, բայց մեր քառյակը հանգիստ էր ու տղամարդ: Մենք հաստատ որոշել էինք: Կամաց-կամաց մեզ հաջողվեց համոզել մեր մայրերին և ամսվա վերջին մենք նորից հավաքվեցինք իրար գլխի՝ արդեն ուրիշ դպրոցում: Վերջին օրը Ռուբենը դիրեկտորի դարակից թոցրեց Ալիսայի նամակը: Ինչպե՞ս, ոչ ոք չիմացավ:

(Տարիներ հետո ես հանդիպեցի մեր դասղեկին՝ ընկեր Արուսին, խոսեցինք դպրոցից, և նա մտաբերեց մեր փախուստը. «Գուր սքանչելի տղաներ էիք, — ասաց նա, — դուք լավ արիք, որ մենակ չթողեցիք Մանուկին»: «Մանոն կեսկոն օգնեց, — ասացի ես, — Մանոն կեսկոն...»):

Իսկ վերջերս, երբ մենք հավաքվել էինք մեր հին դասա-բանով, կանչել էինք նաև մեր հարևան դպրոցի աղջիկներին: Ախր, մենք աղջիկ դասընկերուհի այգպես էլ չունեցանք: Աղ-

ջիկները բոլորը չէին եկել: Ալիսան եկել էր իր ամուսնու հետ: Մանուկը կնոջը չէր բերել: Երբ ցրվելու վրա էինք, Ռուբենը հանկարծ հանգրեց լույսերը, մոմեր վառեց և, ինձ մի գիրք մեկնելով, ասաց՝ կարդա: Նոր տպված գիրք էր, ես իսկույն տեսա վերնագիրը՝ «Մանոն կեսկոն»: «Կարդա, — ասաց Ռուբե-նը, — վերջերից կարդա...»: Անցյալը արթնացավ միանգամից, ես կարդացի մի քանի տող, կարդացի մի քանի էջ, բայց... Բայց այն Մանոն կեսկոն չէր՝ հին, մաշված բարի ու անպաշա-պան Մանոն կեսկոն. նա մնաց պատերազմի վերջին զարնան գիշերում, մեր հին դպրոցի ռազմագիտության կարինետում, գնդացրի փողի ծայրին վառվող մոմերի մաքուր, հեքիաթային լույսի մեջ: «Լավ չես կարդում», ասաց Ռուբենը: Եվ լույսը վառեց: Մենք նայեցինք, Մանուկը գնացել էր:

ՄԻ ՈՒՐԱՆՆ ԵՎ ՏՆՈՒՐ ՕՐ, ԵՐՔ ԱՅՈՒՆԱՐՀՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԷՐ

Գործի բերումով, արդեն քանի տարի է, ես օրը երկու ան-գամ անցնում եմ Վահիկենց տան մոտով՝ առավոտյան և երեկոյան: Եվ ամեն անգամ, ինքնաբերաբար, ուզում եմ նա-յել լուսամտից ներս: Նրանց տունը առաջին հարկում է, փողոցի կողմից պատուհանին երկաթե ցանց է մեխած և հա-մարյա ոչինչ չի երևում. Երևի վարագույրներ էլ կան ներսի կողմից: Երկաթե ցանցը այն տարիներին էլ կար, վերջերս ներկել են սպիտակ գույնի, շատ չի դանադանվում պատուհանի յուղաներկից և մետաղը չի ժանգոտի, լավ է:

Եվ ամեն անգամ, մանավանդ երբ տխուր եմ լինում, ինձ թվում է՝ երկաթե պատուհանի մյուս կողմում ես տեսնում եմ Վահիկի ղեմը, նրա բաց կապույտ, միամիտ աչքերը: Թվում է, որովհետև ես վաղուց, շատ վաղուց է, որ այլևս չեմ կարող նրան տեսած լինել: Զկա նաև Վահիկի մայրը՝ ցանցի հետևում ուրիշ մարդիկ են: Ո՞վ, չգիտեմ, չեմ ուղեցել իմանալ:

Այդ օրը 1943-ի սովորական օրերից էր. ես Վահիկին պիտի օգնեի շարադրություն գրելու, իսկ Կարոն երկրաչափության խնդիրներ պետք է բացատրեր: Մարգիսը, Ֆելիքսն ու Ռուբե-

նը ասացին. «Մենք էլ ենք դալիս»: Վահիկը տհաճութամբ, բայց վախով նայեց հատկապես Սարգսին: Բայց ինչ պիտի աներ, եկեք՝ ասաց:

Վահիկը իր բաց գույնի կոստյումն էր հագել. դա նրա երկու կոստյումներից մեկն էր, դա նաև մեր դասարանի երկու կոստյումներից մեկն էր, որովհետև դասարանում ուրիշ ոչ ոք կոստյում չուներ: Մի քանի օր առաջ Սարգիսը Վահիկի կոստյումին նորից թանաք թափեց, իբր թե պատահաբար, բայց իրականում դիտմամբ: Կա՞վ են մաքրել, և թանաքի տեղը համարյա չի երևում,— մտածեցի ես,— երևի մայրն է մաքրել: Սարգսին դրա համար երկու օրով հեռացրին դպրոցից, բայց քանի որ նրա հայրը զոհվել էր ռազմաճակատում, նորից ետ ընդունեցին: Վահիկը կլորիկ գեմք ուներ և այտերը այդ գեմք օրերի համար կարծես դիտմամբ կարմիր էին: Կուշտ, մայրս կասեր՝ կաթնահունց գեմք ուներ Վահիկը: Ուղղակի ամոթ էր այդ տարիներին այդպիսի գեմք ունենալը: Մենք չէինք սիրում նրան, իսկ Սարգիսը պարզապես ատում էր: «Ռումբ ունենամ, կզցեմ դրա զլխին»,— ասում էր նա: Ռումբ, բնական է, չուներ: Մեզանից ոչ ոք չուներ ոչ ռումբ, ոչ ատրը-ճանակ, փայտից թրեր էին՝ այդ էր մեր ողջ սպառազենը: «Դրա նմաններին փայտե թրով պիտի մորթես, որ երկար տանջվեն»,— ասում էր Սարգիսը, որ մեր դասարանի ամենա-բարի տղան էր: Անդր, անօգնական կատաղությունից էր դա, աշխարհի կնճռոտ բաները չհասկանալուց: Սարգիսը միանգամից դառնացավ, երբ ստացան հոր մահվան թուղթը, որովհետև Վահիկի հայրը Երևանի ինչ-որ ճաշարանում հաշվապահ էր: «Թոքերից թույլ է», ասում էր Վահիկը, և այդ բաների ժամանակ նրա այտերն ավելի էին կարմրում: Մենք հոճոտ էինք, մենք չէինք հավատում, իսկ մի օր Վահիկի հայրն իսկականից մեռավ: Թոքախտ էր ունեցել և դրա համար ազատվել էր բանակից, իսկ մենք՝ գաղտնիներս, շարախոսում էինք, կասկածում: Վահիկի մայրը աշխատանքի մտավ ամուսնու փոխարեն, և նրանք շարունակեցին լավ ապրել, այսինքն ապրել, որովհետև Վահիկը միշտ կուշտ էր, մենք միշտ... քաղցած:

Վահիկը մեր դպրոցի ամենախելոք աշակերտն էր (խելոք, այսինքն ոչ շար), ամենակուշտը և ամենաանընդունակը: Ան-

սահման բարի ու փխրուն տղա էր նա, ես դա հիմա, տարիներ անց, առանձին մի տխրությունում եմ մտաբերում, որովհետև մենք շատ էինք դառնացնում նրան: Հատկապես Սարգիսը: Նրա դեմքին միշտ մի խղճալի ժպիտ կար. նա երևի ինքն էլ ամաշում էր, որ մենք քաղցած ենք, ինքը կուշտ, մենք դպրոց ենք դալիս մեր մեծ եղբայների ու ռազմաճակատ գնացած հայրերի հնամաշ շորերով, իսկ ինքը երկու կոստյում ունի, դեղին գույնի շարֆ: «Սարգսին կասես մեր տունը չվառի,— ականջի շնչաց Վահիկը,— կասես, հա՞...»: Հենց այսօր առավոտյան Սարգիսը դասարանում հայտարարեց, որ Վահիկենց տունը վառելու է: Ես ժպտացի. Վահի՛կ, Վահի՛կ, դու չգիտես, թե ինչ սիրտ ունի Սարգիսը, նույնիսկ քեզ համար նա իրեն կրակի մեջ կզցի, էլ ո՞ւր մնաց...

Երբ տան դուռը բացում էր, Վահիկի ձեռքերը զողում էին՝ Կարոն դա նկատեց, բանալին ինքը վերցրեց, վարպետորեն պտտեց փականի մեջ: Ներս մտանք, մի սենյականոց տուն էր: «Ես այստեղ եմ քնում,— բան դտավ ցույց տալու Վահիկը, որովհետև մահճակալը փափուկ էր, արքայական, մահճակալին մեծ, փքված բարձեր էին:— Փետուր է լցված, իմն է փետուրը, իմը հորս բարձն է, մամայինը բամբակ է»: Է՛շ, միամիտ է՛շ,— երեսուն տարվա հեռավորությունից շնչում եմ հիմա, բայց... հիմա, այն ժամանակ ես էլ շար նայեցի այդ փքված-բեռնավորված մահճակալին: Այն ժամանակ Վահիկենց տան կոկ, տաք տեսքը կատաղեցրեց մեզ: Կարոն մեր մեջ ամենագուտպն էր, նա փորձեց ամպերը ցրել. հանեց երկրաշափության զիրքը, տեսքերը, դարձավ մեզ. «Դուք բա-կում մի բան արեք, ես մի երկու խնդիր լուծեմ էս զղումի համար»: «Սոված եմ», ասաց Սարգիսը: Ո՞վ չէր սոված: «Որ ի՞նչ,— քրթմնջաց Կարոն,— ես էլ եմ սոված»: Վահիկը ինչ-որ բան կմկմաց, իրեն թվաց՝ միայն Կարոն կլսի. «Սրանք գնան, ես քեզ ուտելու բան կտամ, Հովիկին էլ»: Հովիկը ես էի. ես նրա համար շարագրություն էի գրելու: «Ի՞նչ,— ծղրտաց Սարգիսը և նրա հետ՝ Ֆելիքսը, Ռուբենը,— բա մե՞նք, ես էլ վաղը հետո՞ւր աղմուկաբանություն կպարապեմ, իբր թե դու գերի ես ընկել, քեզ կծեծեմ, շան տուր կտամ, կսովորես դիմանալ, մի երկու անգամ որ լավ ծեծեմ, կսովորես, քեզ համար եմ ասում, որ դու կոխվ գնաս, գերի ես ընկնելու, պարզ է՞...»: Վա-

հիկի անգոյն աշքերը սարսափով լցվեցին: «Ձեռք կտրի,—
ասացի ես Սարգսին,— իմ հացը քեզ կտամ»: Հեղբորհա,— հան-
կարծ ձեռքը ճակատին խփեց Սարգսը,— Վահիկ, ինձ հետ
արի»: «Մեր»,— սարսափից քարացավ Վահիկը: «Մի գողա,—
ծիծաղեց Սարգսը,— զուգարանը ցույց տուր»: «Գնանք, Սաքո
ջան»,— միանգամից գվարթացավ Վահիկը և երկուսով մի-
ջանցք դուրս եկան: Քիչ անց Սարգսը ետ եկավ, իսկ զու-
գարանի դուռ ներսից սկսեցին ձեռնել՝ Վահիկն էր: «Տղերք,—
ծղրտաց Սարգսը,— դե ձեզ տեսնեմ, հարձակվենք այս տան
եղած-չեղածի վրա: Ով ինչ գտնի, իրենն է, թող ուտի, եթե
կուզեք՝ իրար հետ փոխանակեք որոշ բան»: Մենք նայեցինք
իրար, Կարոն փնթփնթաց թթի տակ, բայց, համենայն դեպս,
փակեց երկրաշափության դասագիրքը: «Ձէր խանգարի, եթե
մի բան լիներ, ուտեինք,— ասաց,— խնդիրները սովից չեն
սատկի»:

Կարոն, Ֆելիքսը գնացին խոհանոց, ես, Ռուբենը և Սարգսը
սկսեցինք քրքրել սենյակի պահարանները: «Մուրաբա,— քիչ
անց լսեցինք Կարոյի ձայնը,— սերկելի մուրաբա»: Լացս
եկավ, դա իմ սիրած մուրաբան էր, տեսնես ես էլ մի բան
կգտնե՞մ, որ փոխանակեմ Կարոյի հետ: «Յուզ,— լսեցի Սարգսի
ձայնը,— երկու կիլո յուղ, ուտում եմ, ախ, երկու կիլո հաց էլ
լիներ»: «Կա,— մռայլ ասաց Ռուբենը, որ սեղանի դարակում
մի մեծ կտոր հաց էր գտել,— մի քիչ հաց եմ տալիս, մի քիչ
յուղ տուր»: Ես գնացի խոհանոց, Կարոն մուրաբա էր ուտում,
իսկ Ֆելիքսը կարտոֆիլ էր գտել, բայց հում էր. դրել էր սեղա-
նին ու մանրամասն, տխուր նայում էր: Կարոն ինձ մի քիչ
մուրաբա տվեց, Ֆելիքսին էլ: «Կարտոֆիլը խաշենք,— ասացի
ես,— նավթավառի վրա մի թոպեում կեփի»:

Չուգարանից լսվում էին Վահիկի հուսահատ աղաղակները:
Մենք էլի ուտելու ինչ-որ բան գտանք՝ չիք, մի կտոր պան-
նիր, փշատ, շորացած լավաշ:

Մենք ուտում էինք ոգևորված, իսկ Վահիկը կամաց-կամաց
սսկվեց: Ես մի քիչ վախեցա. երբ աղմկում էր, ոչինչ, բայց
որ լույց, վախեցա: Մոտեցա զուգարանի դռանը. «Վահիկ,—
ասացի,— Վահիկ, ձեն հանիր»: «Սոված եմ,— մրմնջաց Վա-
հիկը,— ես էլ եմ սոված, համ էլ՝ մամաս կծեծի»:

Ես բաց արի զուգարանի դուռը. «Առ,— ասացի, ձեռքիս
հաց ու պանիրը Վահիկին տալով,— կեր»: «Մուրաբա էլ եմ

ուզում, հորաբույրս էր ուղարկել Արտաշատից, մամաս ասել
էր՝ չուտես, ամբողջ ձմեռ թեյ կիսմենք դրանով...»:

Կարոն չէր հասցրել մուրաբայի ամանը մաքրազարդել, մեզ
էլ մի քիչ մուրաբա տվեց, Սարգսը Վահիկին հաց ու յուղ մեկ-
նեց, թեպետ շատ կուզեր, որ չվերցնի, բայց Վահիկը, պարզ
է, վերցրեց:

Մի խոսքով, մինչև երեկո ամեն ինչ կերանք: Տանն ինչ-որ
գտանք, կերանք: Կերանք երանություններ, ախորժակով, կատաղու-
թյամբ: Ավելի շատ՝ կատաղությամբ:

Հետո տխրեցինք:
Նստեցինք Վահիկենց աթոռին, թավալ տվինք փափուկ մահ-
ճակալին, թախտին, տխրեցինք:

Ես հիմա, շատ տարիներ անց՝ արգեն մինչև հատակն եմ
հասկանում տխրությունը: Ոչ, մենք շար չէինք. մենք բարի,
մաքուր տղաներ էինք, և մեր արածը երեխ խաղ էր, պատերազ-
մական դաժան տարվա խաղ: Սարգսին, իհարկե, հաջորդ օրը
նորից հեռացրին դպրոցից, իսկ հետո հիվանդանոց տարան,
որովհետև ստամոքսի շատ սուր խանգարում էր ստացել, մոտ
մի կիլոգրամ յուղ կերավ, կատա՞կ էք անում: Ես ու Կարոն էլ
ամոթից երկու օր դպրոց չեկանք, իսկ Ֆելիքսի և Ռուբենի
անունները չտվինք, որ գոնե միայն երեքս խայտառակվենք:

Հիմա ես նայում եմ Վահիկենց պատուհանի մետաղի ցան-
ցին, իսկ Վահիկը յոթ-ութ տարի առաջ մեռավ հոգեբուժարա-
նում: Մենք՝ սոված-ծարավներս տարեցիներ, դիմացանք, իսկ
նա կուշտ-կուշտ հոգեբուժարան ընկավ: Տարիներ առաջ, մի
անգամ, տղաներով այցելեցինք Վահիկին, նրան տարանք
ամենալավ խորտիկները, նաև սերկելի մուրաբա, մի մեծ
ամանով: Վահիկին բերեցին զլխավոր բժշկի սենյակը, նա
կարծեմ ճանաչեց մեզ, նույնիսկ ժպտաց: Նրանն ինչ-որ հան-
դարտ հիվանդություն էր, զլխավոր բժիշկը բացատրեց, հիմա
հիվանդություն անունը չեմ հիշում: Վահիկը նայեց-նայեց մեր
տարած ուտելիքին, թթի տակ մեղմ ժպտաց, հիշեց ինչ-որ
բան...

Այն օրը, երբ դուրս եկանք հոգեբուժարանից, ամենատխու-
րը Սարգսին էր:

Հիմա, երբ նայում եմ Վահիկենց կույր պատուհանին, ամենատխուրը ես եմ:

Իսկ ամենատխուրը երևի բոլորով միասին ենք՝ մեր շապրած մանկությունը:

ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՐԸ

Ես ձեռքս բնազդով տանում եմ դանդին, բայց մի ուրիշ բնազդով էլ կոճակը շեմ սեղմում: Դուռը կողպած չէ, նույնիսկ ինձ թվում է, կիսաբաց է: Ես անազմուկ բացում եմ դուռը, մտնում ներս: Վերջին պահին, հին սովորությունը, աչքս ընկնում է պղնձե դեղին տախտակին. «Դարբին Պարթև Մանվելյան»: Ուստա Պարթևի հոգու հետ մենք շատ ենք խաղացել այդ տախտակի համար, որ նա փակցրել է դռանը՝ մեր ծննդից բավական առաջ: «Այ պապ,— երբեմն բորբոքվում էր Արմենի մեծ տղան՝ Վահեն,— էնպես էլ մի գրել ես՝ դարբին, մեկն էլ կասի՝ ակադեմիկոս ես: Մեր դասարանցիները ձեռ են առնում»: Ուստա Պարթևը այդպիսի պահերին լուռ, խորամանկ ժպտում էր: Միայն մի անգամ, հիշում եմ, ասաց. «Ատամնաբույժի չա՞փ էլ չկամ, փողոցի պատին են գրում իրենց անունը, ոսկե տառերով»: «Կարծես թե դարբենցիդ գումն է,— կրակը բորբոքում էր Վահեն,— ատամնաքավը կարող է, չէ՞, հենց փողոցում բռնել, դրա համար են գրում: Իսկ դու՞ դարբին... Ա՞յ պիտի բերեն, սարքես, էջ՞ պիտի բերեն պայտես...»: Ես ներս եմ սահում անշշուկ, ինչ-որ փղձկոց դեմ է առել կոկորդիս, իսկ պղնձե տախտակը մնում է դռան մյուս կողմում: Խոհանոցից դուրս է գալիս Վահեն. «Տեսա՞ր ինչ արեց պապը,— նա ուզում է զսպել տիրությունը, պատանեկան դեմքը ինձ սրված է թվում, աչքերի մեջ անսովոր մգություն կա,— նոր տարվա գիշերը հեռաներս խմում էր»: «Գնաց ուստա Պարթևը,— շարքային մի նախադասություն եմ ասում ես,— հա՞յրդ ուր է...»: Վահեի ձեռքին ծխախոտ կա: «Գնաց պապս,— կրկնում է նա, հետո ասում,— հորս շասես: Դասարանի կեսը ծխում է: Աղջիկներն էլ»:

Ես ներս եմ մտնում հյուրասենյակ: Ուստա Պարթևը դեռ մահճակալին է, երևի ծածկված է եղել սպիտակ սավանով, մեկնում երևեալ է քաշել, երևի տեսնելու համար հանդուցյալի

դեմքը, սավանը հիմա միայն ոտքերն է ծածկում: Գեմքը հանդիսա է, տառապանքի ոչ մի հետք և, եթե ձեռքերը մեռելավորի ծալած-դարսած շինեին կրծքին, կարելի էր ենթադրել, որ պառկել է թախտին, հանգստանում է: Ես նայում եմ դարբնի մեծ, արդար ձեռքերին, որ սպանված-ընկած են նրա լայն, ուռուցիկ կրծքին, այդ ձեռքերն ինձ հոգնատանջ դիմադրանք են թվում, որ տառապալից երթի ժամանակ՝ դադարի ազդանշանը լսելով, վայրկենապես հնձված ցորենի պես գետին են տապալվում ու քնում վայրկենապես: Հետո, երբ վերկացի ազդանշանը լինի, նրանք նաև կարթնանան վայրկենապես: Ինչո՞ւ եմ հանկարծ դա պատկերացնում, չգիտեմ: «Մինչև զանգահարեցին, տեղ հասա, գիտակցությունը կորցրել էր,— Արմենն է, նստած է հին բազմոցին, ասես բազմոցին թափված փշրված ապակի լինի,— գնաց ուստա Պարթևը...»:

Ես նստում եմ Արմենի կողքին, հին բազմոցն ափելի է փոս ընկնում, հոգնատանջ զսպանակներն արդեն վաղուց արել են իրենց գործը, մեռնել են ուզում, իմ մեջ արթնացող տարրական այս նախադասությունները շղայնացնում են ինձ, որովհետև ես ուրիշ բաներ եմ որոնում:

Ես շատ եմ ուզում մխիթարության փափուկ, չգործածված բառեր գտնել ընկերոջս համար, ես չեմ ուզում հիմար բաներ կմկմալ, թե ոչինչ, հայրդ ութսուներկու տարի ապրեց, դավակներին հասցրեց իրենց նպատակին, թոռներ տեսավ, ազնիվ ու արդար ապրեց և այլն և նման բաներ: Ուրիշ բաներ, սակայն, չեմ գտնում և պարզապես կուշ եմ գալիս ընկերոջս կողքին, հին բազմոցի վրա:

Եվ հանկարծ, չգիտեմ ինչու, նրան ուզում եմ պատմել հորս մասին, իմ հոր մասին, որին նա չի տեսել, որին ես ինքս հաղիվ եմ հիշում:

Բոլոր այս տարիներին ես չեմ փորձել հորս մասին գրել, որովհետև վախեցել եմ, թե կհորինեմ նրան: Իսկ ես ուզում եմ, որ հայրս իմ մեջ ապրի մաքուր, անխաթար՝ ինչպես մարգարտահատիկը խեցու մեջ, ինչպես վիշաբ՝ մոր սրտում, և որ նրան մտաբերելը լինի բնական՝ ինչպես ջուր խմելու ցանկությունը, ինչպես հաղը...

Հա՛յրս...

Հայրս սիրում էր ինձ դնել իր ուսերին, ես դա, իրոք, հիշում եմ, աշխարհն առաջին անգամ ես հայտնագործել եմ

նրա ուսերից: Գրանից առաջ, երբ մեկ-երկու ամսական եմ եղել, կապույտ հազ եմ ընկել, մի քանի անգամ հասել այն աշխարհի սահմանազլխին: Միակը, որ հավատացել է, թե կապրեմ, հայրս է եղել, ես սա, հասկանալի է, շեմ հիշում, ինձ պատմել են: Երեխայի հողին ետ ես բերում,— պառավ-նորը նախատել են հորս,— փոխանակ Սաժումյանին կանչելու, տերտեր կանչիր: Բայց հայրս Սաժումյանին է կանչել, որ մեր գյուղի միակ բժիշկն էր, և ժամերով, օրերով պահել է ինձ ձեռքերի վրա, մինչև հազն անցել է, ղեմքիս կապույտը մեղմացել (կապույտ հազ, ի՞նչ սիրուն անուն է, չէ...):

Հորս աչքերը կապույտ էին... Ասես երկու կտոր ամպ երկնքից լողացել-եկել էին հորս հոնքերի տակ ու որոշել էին (ամպերը՝ որոշել էի՞ն...) այլևս երկինք չվերադառնալ...

— Ուստա Պարթևի աչքերն ի՞նչ գույնի էին,— հարցնում եմ հանկարծ, տեղնուտեղն էլ ամաշխույժ իմ հարցից:

— Խաժ,— չի վարմանում ընկերս,— խաժ...

— Բարի էին,— ուրախանում եմ, որ գտնում եմ փափուկ մի բառ,— քառասուն տարի թե՛ կրակին նայած դարբնի աչքերը ո՞նց էին այդպես բարի մնացել,— իսկապես, մի՞թե բարոյությունը գույն չէ,— քառասուն տարի նայել է կրակին...

— Կրակը շար չէ,— ասում է ընկերս:

— Նայած կրակ,— ասում եմ ես,— ծխախոտ տուր:

— Հորս մոտ շեմ ծխում,— ասում է ընկերս. ոչ, նա սենտիմենտալ բառախաղ չի անում, նա զիտե, որ քիչ հեռու, մահ-ճակալին պառկած հայրն այլևս չի արթնանա: Բայց մեռած հայրը մի՞թե կրկնակի հայր չէ:

Իմ հայրը չէր ծխում:

Թե՛ ծխում էր:

Հորիցս մնացած ամենավառ հիշողությունս՝ նա մեզ երբեք չէր ծնծում, ոչ եղբայրներիս, ոչ քրոջս, ոչ էլ, մանավանդ, ինձ: Երբ վատ բան էինք անում, հայրս խռովում էր մեզնից, այո՛, այո, խռովում էր երեխավարի, ինչպես հասակակիցը հասակակցից: Անասելի փխրուն տխրությունս եմ ես մտաբերում հիմա, և հորս խռովելը մեծագույն պատիժն է, որ կյանքում ես կրել եմ երբեք: Ուստա Պարթևը մինչև երեկ իր որդուն, որ քառասունյոթ տարեկան է, խորհուրդներ էր տալիս՝ հատիկ-հատիկ, իսկ որդին նրա առաջ հաշվետու էր իր կյանքի բոլոր ծախքերի, մանրուքների համար, հաշվետու էր

ամեն ինչում, թեպետ որդին պատմարան է, հայրը՝ դարբին:

Սենյակը, միջանցքը խտանում է մարդկանցով, խոհանոցում նստած, կանգնած, պատին հենված՝ մի քանի տարեց մարդ կա, ուստա Պարթևի ընկերները, որոնք մի շարավ առաջ նրա հետ նարդի էին խաղում, երեկվա պես վերհիշում քսան թվականի դեպքերը: Իրենց ապրած կյանքի քառակուսի տետրակում, քառակուսիներից մեկի մեջ վաղը նրանք կտեղավորեն նաև ուստա Պարթևին, ինչպես-նրանից առաջ՝ իրենց ուրիշ ընկերների, մինչև որ, մինչև որ... խաշ-խաշ կլրացվեն կյանք-տետրակի բոլոր քառակուսիները, մինչև որ այլևս հիշող չի մնա, քառակուսու մեջ խաշ դնող չի մնա: Սենյակներում ավելի շատ երիտասարդներ են՝ ուստա Պարթևի որդիների և թոռների ընկերները, և առաջին անգամն է, որ դարբինը պառկած է մնացել՝ այսքան մարդու ներկայությամբ: Քիչ հետո դազազը կբերեն, նրան կհագցնեն իր ամենալավ շորերը, մենք դերագույն զգուշությամբ կվերցնենք նրան մահճակալից, կղնենք դազազի մեջ, կտեղավորենք մի կերպ, որովհետև դազազը նեղ կլինի, հետո, երևի առաջին անգամ, նրան ծաղիկներ կնվիրենք, ծաղիկներ կղնենք դարբնի ոտքերի տակ, կրծքին...

— Տեղ հասա, դեռ շնչում էր,— Արմենը այդ պատմում է արդեն երրորդ անգամ, բայց ես նայում եմ ուշադիր,— բան ասաց ինձ, չհասկացա, ի՞նչ ասաց...

— Ոչինչ,— ասում եմ,— քառասունյոթ տարի դու լսել ես նրա բոլոր բառերը, վերջինը նույն այդ բառերից մեկնումեկը պետք է լիներ, ոչինչ...

Հետո լուծւմ եմ հանկարծ, շեմ ուզում շարունակել, որ ես, օրինակ, հորս բառերից ոչինչ չունեմ իմ մեջ, որ ես նույնիսկ չեմ էլ տեսել, թե նա ինչպես փակեց աչքերը, որ բաց կապույտ էին:

Հայրս ինձ համար երբեմն ոտանավորներ էր ասում: Նա շատ ոտանավորներ զիտեր: Անգիր էր ասում: Հետո, երբ մեծացա, մայրս պատմում էր, որ նա «գարասկոն» է ավարտել, իսկ հետո, երբ ավելի մեծացա, ի վերջո, վերծանեցի, որ «գարասկոն»-ն ռուսերեն «ГОРОДСКОЕ» բառն է, որ հայրս, ուրեմն, ավարտել է Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ուսումնարանը: Դա այն ժամանակների համար լուրջ կրթություն էր: Հորս դասընկերները մտավորական դարձան՝ ուսուցիչ, փաստաբան, մեկը նույնիսկ հետագայում ժուլու-Վեռնի գրքերը թարգմանեց, իսկ նա վերադարձավ մեր գյուղը, իր խաղողի

այլքներին: «Որ հերթ խելք ունենար,— մինչև հիմա էլ դառնանում է մայրս,— որ ձեր հերը բան հասկանար աշխարհից, հետ չէր գա էս քամբախը,— «քամբախ»-ը մեր գլուղն է,— գլուխը լիքը խելք՝ ուշը դնում էր մի պտղունց հողի համար»: (Մայրս միշտ մոռանում էր, որ եթե հայրս քաղաքում մնար, երևի չէր հանդիպի իրեն, այդ պայքում ո՞վ կլինեինք մենք...): Բայց ոտանավորներն ապրեցին հորս մեջ, և նա սիրում էր ինձ համար անդիր ասել հայերեն, ռուսերեն: Բայց ամենից շատ հայրս աշխարհագրություն էր սիրում: Մեր տանը մեծ սենյակի պատին, ծաղկանկար դորդի փոխարեն, կպցրած էր աշխարհի մեծ, գունավոր քարտեզը: Ես երկու-երեք տարեկան էի, երբ հայրս ինձ սկսեց սովորեցնել ծովերի, քաղաքների, երկրների ու աշխարհամասերի անունները: Ես բավական ընդունակ դուրս եկա այդ գծով, ու երբ մեր տունը մարդ էր գալիս, ինձ թոցնում էին աթոռին, ինձնից ավելի երկար ձողափայտը ձեռքս տալիս, ու ես իմ հերթական շուրջերկրյա ճանապարհորդությունն էի դուրս գալիս: Այդ ժամանակ ես շփտեի, որ տարիներ անց ինձ բախտ է վիճակվելու իսկապես լինել այդ քաղաքներում, նայել այդ ծովերին, թռչել այդ աշխարհամասերի վրայով... Բայց երևի այն ժամանակ ավելի լավ էր ճանապարհորդելը, երբ անարգել թռչում-անցնում էի երկրների ու օվկիանոսի վրայով, վիզայի չէի սպասում, մաքսատանը թուղթ չէի ստորագրում այն մասին, որ ճամպուրուկիս մեջ ատոմային ատմք կամ թանկարժեք քարեր չեմ տանում... Մեր տան միամիտ, բարի հյուրերը լսում էին, ապշում, թե ինչպես եմ արտասանում Սան-Ֆրանցիսկո, Կոպենհագեն, Նեղոս և ուրիշ զնգուն անուններ, հյուրերը հավատում էին, թե աշխարհին մեծ մարդիկ տված մեր գլուղը կտա նաև մեծ ճանապարհորդ՝ աշտարակցի Մադելլան կամ Միկլուխո-Մակլա: Իսկ հայրս, Ալեքսանդրապոլի ուսումնարանն ավարտելուց հետո, այդպես էլ դուրս չեկավ մեր գլուղից, թեպետ ես հիշում եմ, նա այնպես գունագեղ էր պատմում այդ անհայտ, հեռավոր երկրների ու ծովերի մասին, որ հիմա՝ այդ երկրներն ու ծովերը տեսնելուց հետո էլ ես չեմ կարող:

Բայց ես արդեն սկսում եմ հորինել հորս...

— Արմեն, հայրդ քեզ ծեծած կա՞:

— Մի անգամ,— Արմենը լուռ է, նա չի ասում ինչի համար,— ծանր ձեռք ունեի:

— Դարբնի ձեռք է:

Հորս ձեռքերը փափուկ էին, կարճ, սպիտակ մատներով: Նա մեզ բուրբուլի չէր ծեծում, ես արդեն ասել եմ, խոսվում էր մեզնից: Մի քանի տարի էլ կանցնի և, եթե ես այդքան ապրեմ, մենք հորս հետ արդեն հասակակից կդառնանք: Ե՞՞՞ գրասեղանի վերևում ես կպցրել եմ հորս մեծացրած նկարը-խմբական մի նկարից՝ առանձնացրի, խունացած նկար էր, գույները մարել էին: Հայրս գլխարկով է, վերարկուն հագին, հորաքույրերիս և էլի ինչ-որ բարեկամների, երեսաների մեծ խմբի հետ: Դեմքը մազակայած է, բայց աչքերի մեջ զարմանալի փխրուն մի բան կա, միամիտ մի բարություն: Այդպիսի հայացք մեր տանը հիմա միայն կիրթն ունի, աղջիկս, որ ծնվել է 1973 թ.-ին: Հորս մեծացրած նկարը ես տվի ծանոթ մի նկարչի, խնդրեցի, որ արտանկարե՛՛ մեր գլուղի հին կամրջի ֆոնին (հայրս շատ էր սիրում այդ կամուրջը, ինձ շալակում, տանում էր ջրաղացը, նստում էինք Աքլորաքարին): Նկարելը նկարեց, ամեն ինչ տեղը-տեղին, բայց նկարում հայրս չէր. մեր հին կամրջի ֆոնին նստած էր հասարակ ու շար մի մարդ՝ հորս գրիմով: Նկարիչը ինչպե՞ս պիտի բռներ հորս աչքերի բարության գույնը (բարությունը գույն ունի): Մայրս պատմում է, որ երբ մեր տանը լավ ուտելիք էր լինում, և հայրս տրամադրվում էր մի քանի բաժակ գինի խմելու և, պատահաբար, տանը հյուր չէր լինում, դուրս էր գալիս, նստում մեր զուռն ուռենու տակ, մինչև որ ծանոթ մարդ էր հանդիպում, համագում, հրավիրում էր նրան տուն:

Արմենին կանչում են կողքի սենյակ, այսինքն՝ խոհանոց: Արմենի հորեղբոր տղան է, գերեզմանատնից է գալիս. քանի որ գետինը սառած է, գերեզմանափորները հարյուր հիսուն ութլի են ուղել, ամառ ժամանակ յոթանասուն-ութսուն ութլով են փորում: Արմենը դառը քմծիծաղ է տալիս, իսկ ես հանկարծ հիշում եմ ուստա Պարթևի ձեռքերը՝ մեծ, ծանր, արդար ձեռքերը: «Ե՛վ գետինն է սառած,— ասում եմ,— և, որքան գիտեմ, այդ գերեզմանատանը հողը քարոտ է, ավելի շատ քար է, քան հող...»: Հետո մենք նստում, իրար լրացնելով շարազրում ենք ուստա Պարթևի կենսագրությունը, միջնորդել են՝ քաղաքային թերթը գուցե մահախոսական տպի: Պարթև ներսեսի Մանվելյանի կենսագրությունը տեղավորվում է աշակերտական տետրի թղթի մի երեսին, պատվոգրեր ունի, մե-

դալներ ունի, շքանշան չունի... Եվ իբրև ողջ կյանքի հանրապետամար՝ սովորական, կենսագրական մի տեղեկություն. «Քառասունյոթ տարի աշխատել է իբրև դարբին»: Շքանշան չունի, մի անգամ եղել է քաղխորհրդի ղեպուտատ...

...Հնում, շատ հնում, տատս է պատմել, մեր գյուղում ապրելիս է եղել մի մարդ, հարուստ, գոռոզ մի մարդ: Գյուղի հարսանիքներին, երբ կանչում էին, և թաղումներին, որ պիտի գնար առանց կանչելու, այդ մարդը ինքը չէր գնում, այլ ուղարկում էր իր... կոշիկները: Այո, այո, կոշիկները՝ ինքը չէր գնում, ուղարկում էր կոշիկները: Գյուղացիք բարի ու անօգնական մարդիկ էին, այդ մարդը հարուստ էր և ուժեղ, և գյուղացիք նրա կոշիկները տանում-դնում էին պատվավոր տեղ՝ հարս ու փեսային մոտիկ, կամ հանգուցյալի դագաղին մոտիկ: Բայց եղավ մի օր, որ մեռավ նաև այդ մարդը, որը հարուստ էր ու շար (հարուստ ու շար մարդիկ էլ, լավ է, որ գոնե մեռնում են), մեռավ և նրա դագաղի մոտ՝ մեծ, լուսավոր հյուրասրահում, մեկ-երկու ազգականի կողքին՝ հերթով, իրար հետևից եկան, շարվեցին գյուղի բոլոր... կոշիկները: Գյուղացիք բարի էին և անօգնական, բայց նրանց հոգին փխրուն էր, իսկ փխրուն հոգիների վերքը ուշ է սպիանում: Այդ մարդը երեխա էլ չունեի, կին ունեի, որ ավելի վաղ էր մեռել, և նրա դագաղը զժամարությանը կտրեցին գետնից, որովհետև կոշիկները, պարզ է, ձեռքեր չունեն և այդ մեկ-երկու ազգականն էլ մի քանի րոպե տանելուց հետո դագաղը սայլին դրին, որովհետև անկարող էին մինչև գերեզմանատուն հասցնել, իսկ գյուղի կոշիկները բոլորն էլ տանը մնացին, որովհետև այդ կոշիկների մեջ ոտքեր չկային, որովհետև այդ կոշիկների տերերը մնացել էին իրենց տներում՝ առաջին անգամ խախտելով գյուղի սուրբ ավանդությունը:

Ես հանկարծ այդ պատմությունն եմ մտաբերում, իսկ զբոսում ձյուն է գալիս՝ մարուր, փափուկ փաթիլներով, ես հանկարծ, հազի պես անգիմադրելի, հիշում եմ հորս, որ 1937 թվականին, հայկական փոքրիկ գյուղում, իր վեց տարեկան որդու համար անգիր էր ասում Տյուտչեի բանաստեղծությունը (երևի սա. «Զգիտեմ, մի օր ուրախ կլինի՞ իմ հոգին հիվանդ ու մենակ»): Տխրում եմ կողքի սենյակում հանգստացող դարբին-հոր համար, պատերազմի անհայտ դաշտերում ցորենի հատիկների փոխված միլիոնավոր անանուն մեր հայրերի

համար, տխրում եմ հորս համար, որ չհասցրեց տեսնել անգամ, թե ինչպես եմ դրում «ա» տառը, տխրում եմ բնկերոջս համար, որի աղջիկը կամուսնանա՝ առանց նրա կամքը հարցնելու, տխրում եմ ինձ համար, որ չեմ էլ հասցնի տեսնել, ինչպես է կրիթն ամուսնանում, հասկանալի է՝ նույնպես առանց իմ կամքը հարցնելու...

...Հորս տանում էին հազար ինը հարյուր հրեսունութ թվականի աշնան միջով, իսկ ինձ դեռ նախորդ օրը ուղարկել էին հարևանի տուն: Ես այդ ժամանակ չգիտեի, թե ի՞նչ է մահը, ես զեղձ էի ուտում մեր հարևանի պարտեզում, բայց դուրսի ձայնը ինձ փողոց կանչեց: Այդ տարիներին փողոցում նվագում էին միայն, երբ... մարդ էր մեռնում: Ես փողոց փախա, տեսա հորս՝ ամպերի մեջ, տեսա մորս, եղբայրներիս, հորաքույրներիս, մեր բարեկամներին, շատ գյուղացիներին: Կանայք ինձ իրենց մեջ առան, երևի բոլորը «խեղճ որբ, խեղճ երեխա» շնչացին, իսկ դուրսիցները օդը լցրել էին անխրական, հեքիաթային տխրությանը: Հիմա, տարիների «ուժի միջից, ես պարզ-պարզ տեսնում եմ, որ այն ժամանակ ձեռքերը չէ, որ տանում էին հորս դագաղը, հայրս, այո՛, լողում-սահում էր դուրսիցների նվագի մաքուր, արդար ալիքների վրայով...

— Ծխիր,— ասում է ընկերս,— կյանք է, ի՞նչ պիտի անես,— իր հոր դագաղի մոտ նա հանկարծ ինքն է մխիթարանքի բառեր փնտրում ինձ համար,— ծխիր,— ասում է,— ես էլ որբացա, հավասարվեցինք: Ծուխը կարգին ներս քաշի, որ ծուխը ներս է գնում, հանգստացնում է:

ԻՄ ԱՄԵՆԱՎԵՐՋԻՆ ԽԱՂԱՆԻՔԸ

Նրանք քայլում էին մոխրագույն շարքերով: Քայլում էին լուռ, կենտրոնացած: Ինձ թվում էր, որ նրանք բոլորն էլ իրար նման են, շատ նման: Նրանք չէին նայում մեզ, երբ անցնում էին, և ես չէի կարողանում տեսնել նրանց աչքերը: Իսկ ես շատ էի ուզում տեսնել, չգիտեմ ինչու: Ծիշտ է, ես գիտեի, որ նրանք գերմանացիներ են, բայց նրանք հո աչքեր ունե՞ն... «Ինչո՞ւ չեն նայում մեզ»,— մի անգամ հարցրի մորս, երբ նրանք սովորականի պես անցնում էին մեր փողոցով: Մայրս պատասխանի փոխարեն, շանչեց նրանց կողմը և ինձ կրծքին

սեղմելով շնչաց. «Արմենին նրանք են սպանել»: Արմենը մորաքրոջս տղան էր, որին ես շատ էի սիրում: «Նրանցից ո՞րը», — հարցրի ես:

Ուզում էի ասել, թե նրանցից ո՞րն է սպանել Արմենին: Բոլորը, — պատասխանեց մայրս: Ես այլևս հարց չափի, թեև չկարողացա հասկանալ, թե բոլորով ինչպե՞ս կարող են սպանել մեկին:

Իսկ շարքերը շարունակում էին անցնել:

Նս չէի տեսնում նրանց աչքերը:

Յոթ-ութ տարեկան էի:

Պատերազմ էր...

Այդ օրվանից հետո ես ավելի ուշադիր էի նայում մոխրագույն շարքերին, որոնք սպանել էին մորաքրոջս տղային. ուզում էի գտնել նրանց, հատկապես այն մեկին: Ես չէի հավատում, թե Արմենին սպանել են բոլորը: Դա միայն մեկը կարող էր լինել: Հարկավոր էր գտնել այդ մեկին: Այդ օրվանից սկսած ես ավելի խնամքով էի պահում իմ հրացանը, որը կարող էր պետք գալ: Իսկ երբ բակում կոխվ էինք խաղում, ես այլևս չէի համաձայնվում գերմանացի լինել, ես չէի կարող սպանել Արմենին:

Գերմանացիները սալահատակում էին մեր փողոցը: Նրանք սկսել էին վերելից և մի օր էլ արդեն մեր տան մոտ էին: Ու ես ստիպված ամեն օր պետք է նրանց նայեի: Դա լավ էր. ես այդպես կարող էի գտնել նրան, թեպետ չգիտեի, թե ինչպես պետք է ճանաչեմ:

Աշխատելու ժամանակ գերմանացիները երբեմն խոսում էին իրար հետ, մի անգամ էլ տեսա, որ երկու հոգի նույնիսկ ծիծաղում են: Նրանցից մեկի աչքերը կապույտ էին՝ ինչպես Արմենի աչքերը: Շատ բարի դեմք ուներ. նա չէր կարող սպանած լինել: Դրա համար էլ, երբ հաջորդ օրը տեսա, որ նա աչքի տակով ինձ է նայում, մոռացա և իմ ձեռքի խաղողը տվի նրան: Նա ժպտաց, շփոթված կմկմաց իրենց լեզվով և փորձեց գլուխս շոյել: Ես փախա, հանկարծ իմ մեջ ատելություն զարթնեց նաև այդ բարի գերմանացու նկատմամբ, իսկ նա չէր կարող այնպես անել, որ չլիրակեին Արմենի վրա:

— Ինչո՞ւ խաղողը տվիր ֆաշիստին, — բռունցքները սեղմած մոտիկ եկավ Կարենը, որ ինձից երկու տարով մեծ էր: Հենց այդ ժամանակ մեր սենյակից դուրս եկավ մայրս:

— Ինչո՞ւ եք կոչում, — ասաց նա:

— Խաղողը ֆաշիստին տվեց:

Մայրս զարմացած ու տխուր նայեց ինձ, բայց ոչինչ չասաց:

— Տեսա՞ր, — ասացի Կարենին:

Կարենը ատամները կրճատացրեց:

— Ես նրանց բոլորին կսպանեմ:

Հաջորդ օրը այդ երկուսը նորից մեր դռան մոտ էին: Երբ ես դուրս եկա, նրանք ժպտացին և ձեռքով արին ինձ: Չգիտեմ ինչո՞ւ ես էլ ժպտացի: Հետո հանկարծ հիշեցի Արմենին ու նորից բակ մտա: Ես այն ժամանակ դեռ լավ չէի պատկերացնում, թե ինչ է նշանակում սպանել: Բակում, երբ մենք սպանում էինք իրար, քիչ հետո անմիջապես վեր էինք կենում, իսկ Արմենը այլևս վեր չի կենա, մտածեցի ես, ու սիրտս տխրեց: Վերևում շատ կապույտ երկինքն էր, իսկ բակում մայրս լվացք էր փռում:

— Մամա, — ասացի ես, — Արմենը էլ չի՞ գա մեր տուն...

Մորս աչքերը տխուր էին: Նա նայեց ինձ, բայց ոչինչ չասաց և շարունակեց լվացք փռել: Լվացքը երկնքի նման կապույտ էր:

— Լողակը շատ եմ արել, — կարծես լսելով, թե ինչ եմ մտածում, կամաց ինքն իրեն ասաց մայրս, և ես տեսա, որ նա լաց է լինում:

Ինչո՞ւ, ի՞նչ անենք, որ լողակ շատ է գցել, դրա համար ի՞նչ կարիք կա լաց լինել: Այ, ես կմեծանամ ու շատ, շատ սպիտակ կտոր կառնեմ ու քիչ լողակ: Որ շորերը չկապտեն: Ես իմ մտածածի մասին ասում եմ մորս, իսկ նա մոտիկ է քաշում ինձ, համբուրում աչքերս:

— Արմենը քեզ շատ էր սիրում:

— Ես կգտնեմ Արմենին սպանողին, — ասացի ես, — կգտնեմ ու կսպանեմ Կարենի հետ, նա համաձայն է...

Ես փողոց վազեցի: Մոխրագույն մարդիկ այնտեղ էին: Այն երկուսն էլ: Հանկարծ ես տեսա, որ նրանք ինձ են կանչում: Գնա՛լ: Իսկ գուցե նրանք իմացել են Արմենին սպանողի անունը, դրա՞ համար են կանչում... Բայց չէ՞ որ ես նրանց չեմ ասել: Իսկ եթե նրանք հանկարծ խաբեն, և ես ու Կարենը ուրիշ գերմանացու սպանենք: Նրանք նայում են ինձ, կանչում: Ճար չկա, մոռենում եմ: Երկու գերմանացին էլ կարճահասակ են, բայց նման չեն իրար. մեկը կապույտ

աչքեր ունի, իսկ մյուսը ակնոց է դրել՝ հաստ ապակիներով: Նրանք խոսում են իրար հետ, ապա ակնոցավորը ծոցից հանում է թղթի մեջ փաթաթած ինչ-որ բան և տալիս ինձ: Ես շտապ բաց եմ անում. ատրճանակ... Փայտե տիկնիկ է՝ կարմիր աչքերով, կարծես թե լաց է եղել: Գունավոր շորեր ունի՝ մատիտով ներկած: Ես զարմացած նայում եմ խաղալիքին ու չգիտեմ ինչ անեմ, իսկ նրանք հասկացնում են, թե տիկնիկը ինձ են տալիս: Վիրավորանքից բիշ է մնում լաց լինեմ. ուրիշ բան, եթե ատրճանակ կամ հրացան տալին: Տիկնիկ... լավ է գոնե, որ Կարենը չի տեսնում, թե չէ բոլորին կպատմի: Գերմանացիները շարունակ ժպտում, ինչ-որ բան են ուզում հասկացնել ինձ, ու ես տիկնիկը վերցնում եմ: «Դե լավ, — մտածում եմ, — Հասմիկին կտամ, իսկ նա թող Կարենի ատրճանակը թաքուն բերի ինձ»: Տիկնիկը գրպանս եմ դնում և գնում բակ: Ոչ ոք չկա: Ավելի ուշադիր եմ նայում, փայտից է, դանակով փորել են, կոկեղ, ձև տվել... շատ ամուր փայտ է:

— Այդ ի՞նչ է, — լսում եմ հանկարծ:

Մայրս է:

— Նրանք տվին:

Մայրս վերցնում է տիկնիկը, ուշադիր նայում: Նրա աչքերը տխուր են ավելի: Հետո ասում է.

— Տանը դեղձ կա, չէ՞...

— Կա:

Ես վազում եմ տուն, վերցնում երեք հատ դեղձ ու նորից փողոց դուրս գալիս: Նայում եմ մոխրագույն շարքերին: Ո՞ր գնացին այն երկուսը: Վախենում եմ փողոցով ներքև իջնել, մայրս կբարկանա: Լավ, — մտածում եմ, — վաղը կտամ, — և ուսում եմ դեղձերից մեկը: Հետո տխրում եմ. ո՞ր գնացած կլինեն: Հեռվից բոլոր գերմանացիները նման են իրար, նրանցից ոչ մեկի աչքերի գույնը չի երևում, իսկ ակնոցավորներ շատ կան: Ես նորից եմ վերադառնում ու, չգիտեմ ինչու, հանկարծ տխրում եմ: Հետո մտածում եմ՝ իսկ ինչու՞ տիկնիկը տամ Հասմիկին: Չեմ տա:

Այն երկուսին ես այլևս չգտա: Հաջորդ օրերին էլ փնտրեցի, իսկ հետո պատերազմը վերջացավ: Մեր փողոցն արդեն լրիվ սալահատակած էր, իսկ մոխրագույն շարքերն այլևս չերևացին:

Մնաց փայտե խաղալիքը՝ զարմացած, կարմիր աչքերով: Ես մի օր տեսա, որ նրանք պարզապես բալի կորիզներ են դրել աչքերի փոխարեն:

Այդ տիկնիկը եղավ իմ ամենավերջին խաղալիքը, որով ես երբեք չխաղացի: Պատերազմի հետ վերջացավ նաև իմ մանկությունը: Մանկությունը պաղպաղակի նման է՝ սառը, քաղցր ու հաճելի: Ուզում ես ուտել, շես ուզում վերջանա: Մենք շատ շուտ մեծացանք և տասնչորս տարեկանում արդեն տասնյոթ տարեկան էինք: Հետո խաղաղությունը սովորական դարձավ, և մենք սկսեցինք մեծանալ՝ արդեն ըստ օրացույցի և ծննդյան թվերի: Եվ ահա ես քսանհինգ տարեկան եմ, ու գնացքն ինձ տանում է Գերմանիայով: Չգիտեմ ինչու, ճանապարհ ընկնելիս, վերջին րոպեին ես ինձ հետ վերցրի նաև այն փայտե տիկնիկը...

Գնացքում մենք նստած ենք տեղացի ուղևորների հետ, որոնք շատ արագ փոխվում են: Ահա ներս մտավ մեկը՝ ակնոցավոր, ճաղատ: Նստեց իմ դիմաց: Նայում ենք իրար: Տանջված դեմք ունի: Հանկարծ նա հարցնում է բավականին մոտիկ ուսերենով:

— Ո՞ր եք գնում:

— Բելգիա:

— Ռուսաստանի ո՞ր մասից եք:

— Կովկասից:

— Կովկասի՞ց, — մարդը ժպտում է, հետո հանում է ակնոցը, և ես տեսնում եմ, որ նրա աչքերն իրոք կապույտ են, — ես եղել եմ Կովկասում, քառասունչորս թվականին...

Ես լայն բացում եմ աչքերս, ապա արագ մոտենում ճամպուրակիս, հանում փայտե տիկնիկը, գրպանս դնում: Իսկ մարդը շարունակում է խոսել:

— Լավ մարդիկ շատ կան ձեր կողմերում: Հիշում եմ՝ երբ-խաները մեզ հաց, միրգ էին տալիս, իսկ ծնողները չէին արգելում:

Մի՞թե նա է: Դե իհարկե, նույն ակնոցն է, ճակատը, որն այն ժամանակ շատ քրտնած էր, ինչպես հիմա՝ շոգից:

— Մենք չգիտեինք ինչպես շնորհակալ լինել երեխաներից

և հիշում եմ՝ դանազան խաղալիքներ էինք սարքում հացի խմորից, փայտից:

Նա է, դե իհարկե: Ես արագ հանում եմ բալե աչքերով տիկնիկը:

— Չե՞ք հիշում,— հարցնում եմ ես,— չե՞ք հիշում...

Մարդը նորից գնում է ակնոցը, ուշադիր գննում տիկնիկը, որը կարծես թե նույնպես ակնոց է դրել՝ միայն թե կարմիր ապակիներով:

— Հիշո՞ւմ եք,— շարունակում եմ ես,— դուք մեր փողոցն էիք սալահատակում, երկուսով էիք, ես ձեզ խաղող տվի, հետո ուզում էի դեղձ տալ, բայց ձեզ կորցրի...

Մարդը նայում է փոքր-ինչ շփոթված և շատ ուշադիր աչքերով: Նախ տիկնիկին է նայում, հետո՝ ինձ: Երևի դժվարություններով է վերհիշում, չէ՞ որ այն ժամանակ ես չոթ տարեկան էի:

— Մի՞թե Հայաստանը չեք հիշում,— շարունակում եմ ես,— դուք անցնում էիք մոխրագույն շարքերով և իրար շատ նման էիք...

— Ես Հայաստանում չեմ եղել: Մենք Կովկասի ուրիշ քաղաքում էինք...

✓ Գնացքը գնում է նույն մոլեգնություններով, վազոնի քառակուսի լուսամուտի մեջ անընդհատ փոփոխվում են բնությունը, մարդկանց ու քաղաքների պատկերները: Իսկ իմ ու գերմանացու արանքում, փոքրիկ սեղանի վրա զարմացած, կարմիր աչքերով կանգնած է փայտե տիկնիկը: Իմ ամենավերջին խաղալիքը:

ՄԵՐ ԹԹԵՆԻՆ

Իմ ընկերոջ՝ Վարուժանի որդին երկու պապ ունի, երկու տատ, երեք բնակարան (հոր բնակարանը՝ մեկ, մորական տատուպապինը՝ երկու, հորական տատուպապինը՝ երեք): Յուրաքանչյուր բնակարանում նա ունի մեկական հեծանիվ, մեկական հոլ, խաղալիքներ, զգեստներ, ամեն ինչ: Իսկ հորը,

այսինքն, Վարուժանին՝ տեսնում է տարին մեկ: Ընկերս բաժան է ապրում կնոջից, իր ծնողներից հոգնել է, ասում է կնոջ ծնողներին:

Տարին մեկ նա հանկարծ մտաբերում է ինձ: Գալիս է առանց զանդ տալու: Գալիս է, սովորաբար, իմ աշխատանքի տեղը: Տուն չի գալիս: Տանը իմ երեխաներն են, որոնք երկուսով ունեն մի հեծանիվ, ընդհանուր խաղալիքներ և ընդամենը... մի տատ: Եթե նա ինձ չի գտնում աշխատանքի տեղում, ուրեմն կգա ևս մի տարի անց:

Այսօր նա գտել է ինձ:

Ես քարտուղարուհուն խնդրել եմ ինձ մտա մարդ շփոզնել, և մենք դատարկում ենք սուրճի չոթերորդ բաժակը:

Վարուժանը հանկարծ հիշել է մեր գյուղի թթենին:

Երբ ներս մտավ, բարեկեց, ասաց, որ շուկայից է գալիս, հետո կաշվե պայուսակից հանեց, իմ գրասեղանին շարեց չոթ ութ խնձոր:

— Նայիր, բայց ուտելու բան չի,— ասաց:

Ողորկ, մեր մանկություն շարխաքաշ հոլերի նման խնձորները նա հասակի կարգով շարեց իմ թղթերի մեջ:

— Առողջ խնձորներ են, չէ՞,— ասաց,— մի փշացած կետ չկա, որդնած էլ չեն: Քիմիայի մեջ որդ կապրի՞: Որդը հո մեր խելքին չէ՞:

— Լսիր,— ասում եմ,— թող աշխատեմ, ես խնձոր չեմ սիրում՝ բնական խնձոր լինի, թե քիմիական, չեմ սիրում: Գործերդ ո՞նց են:

— Գու հասկանո՞ւմ ես,— նա խնձորները մեկիկ-մեկիկ դուրս է նետում իմ պատուհանից,— ասեմք, դու ի՞նչ պիտի հասկանաս: Եթե այսպես գնա՝ իմ տղան և քո տղան ձոր են նախագծելու, արհեստական լեռներ են կառուցելու:

Եվ հանկարծ.

— Չեր գյուղի թթենին կա՞:

— Կտրել են: Տունը ծախել էինք, չէ՞, նրանք էլ կտրել են: Իրենց թթենին էր:

— Քո թթենին էր,— հանկարծ գոռում է Վարուժանը,— մեր մանկության թթենին էր, պապիդ թթենին էր:

Պապի՞ս ինչու հիշեց:

Պապս մեռել էր այդ թթենու տակ: Մայրս է պատմել՝ մի օր, այդիններից հոգնած ու քրտնած եկել է տուն, նստել է

գետներն, թիկն տվել թթենուն և մինչ տատս թեյ է բերել, պապս վերջացել-գնացել է ուրիշ մի աշխարհ, որտեղ քրտնելն արգեն վնաս չէ, որտեղ մուգ թեյն արդեն օգուտ չէ, որտեղ երկնքի միակ ամպերը ծառերի սպիտակ արմատներն են:

— Հետո նաև թթենի են նախագծելու, նաև փշատենի,— գոռում է ընկերս,— փշատը, գիտե՞ս, ինչ հրաշք է:

Ես ծիծաղում եմ: Վարուժանի հոռետեսական երեակայությունը սահման չունի. երևի դարձյալ գնացել է որդուն տեսություն՝ մորական տատուպապը թույլ չեն տվել, ասել են «նրա քնելու ժամն է», «հիմա նա նվագում է»: Կամ նման մի բան:

— Արթուրին երկու օր առաջ ցույց տվին, թավջութակ էր նվագում: Լավ էր նվագում: Մեծացել է:

Վարուժանի աչքերը կենտրոնանում են մի կետի, նա մի տեսակ խեղճանում է, հետո ասում.

— Ամեն անգամ որոշում եմ հեռուտացույց առնել, բայց ես ե՞րբ եմ տանը լինում: Գրպանի հեռուտացույց էլ չկա:

— Կլինի,— ասում եմ ես,— այ, հրաշքը դա կլինի:

— Հրաշքը փշատն է,— իր հոռետեսությունն է վերադառնում ընկերս,— հրաշքը փշատն է և պապիդ թթենին:

Նա մի ամբողջ գլանակ ծուխ է ներս քաշում ու կատաղություն մը նայում իմ սենյակի լայն, մետաղյա պատուհանին:

— Այ դու, ոչ մի պապ չես տեսել, քեզ նրանց մասին միայն պատմել են, բայց դու պապ ունես, հաստատ ունես: Իսկ որդուս պապը, այսինքն, իմ հայրն ապրում է նույն քաղաքում, երկու փողոց այն կողմ, իսկ տղաս պապ չունի: Հեծանիվ ունի, ղզհասներ, ինչ ուզես ունի, երեք բնակարան ունի, պապ չունի:

— Հո չե՞ս խմել,— հարցնում եմ:

Ընկերս նայում է խորտակված աչքերով, դանդաղ վեր է կենում, գնում դեպի դուռը:

— Քեզ մոտ ես գալիս եմ, երբ որ ոչ մի տեղ չեմ ունենում գնալու, խմած լինում եմ մնացած օրերին...

Ես մի կերպ նրան վերադարձնում եմ աթոռին: Ինչո՞ւ շեղեմ սրա տրամադրությունը:

— Դու պատկերացնո՞ւմ ես, որ փայտից թնդանոթ սարքենք: Իսկական թնդանոթ,— ասում եմ ես,— թնդանոթ, որ կրակի... Հրաշք չի՞...

— Փայտից քո գլուխն են սարքել: Փայտե ուրիշ հրաշք չգիտեմ: Գլուխդ էլ չի կրակում:

— Փայտից թնդանոթ, այո:— Ես նրա վերավորանքը կուլ եմ տալիս:— Դա եղել է Արարատյան դաշտի գյուղերից մեկում, հասկանո՞ւմ ես, առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Գետի այն կողմում թուրքերն էին և կամաց-կամաց սեղմում էին օղակը: Թե ում գաղափարն է լինում, անհայտ է, հինգ-վեց օրում, գիշեր-ցերեկ տքնելով, սարքում են այդ փայտե թնդանոթը: Արկն ինչից են սարքում, չգիտեմ: Կրակում են լուսնյակ գիշերով: Մաքուր լուսնյան մեջ ահռելի է թվում պայթյունը, և ծուխը երկար մնում է օդի մեջ: Թնդանոթը պարզ է, ցրիվ է գալիս, բայց թուրքերը սարսափած փախչում են: Հրաշք չէ՞...

— Պապդ այդպիսի թնդանոթ կսարքեր,— ասում է ընկերս,— պապդ ուրիշ մարդ էր: Պապդ ինքը թնդանոթ էր, որ... բարություն էր կրակում:

Նա ի՞նչ է ճանաչում պապիս:

Ես ի՞նչ եմ ճանաչում պապիս:

— Գյուղ գնանք,— ասում եմ ես,— մի քիչ կթափառենք ձորում, վեր կընկնենք շորացած տերևների: Խոստացիր միայն, որ ձորում լուռ կմնաս, մանավանդ գլուխս չես տանի, թե քսան տարի հետո մեր որդիներն արհեստական ձոր են նախագծելու:

— Գնանք, տեսնենք ձեր թթենին,— ասում է:

— Թթենին կտրել են, չլսեցի՞ր...

— Աշխատանքդ ե՞րբ է վերջանում:

— Ժամուկես-երկու ժամ կա:

— Ես կգամ հինգին, երևի Արթուրին տված կլինեն, Արմենին էլ վերցրու, շորսով գնանք գյուղ:

Արմենն իմ տղան է: Չորս տարին նոր է լրացել: Կուրախանա:

— Լավ,— ասում եմ,— կսպասեմ:

Ամենից առաջ գնում ենք ձոր, տղաս է ուզում, դրա համար Վարուժանը զիջում է: Չորում ուշ աշուն է, գիտում բավական ջուր կա, ձորը լցված է գնդոցով, որ ամենալավ լուսնյակն է: Ես պատկում եմ շորացած տերևների հաստ, կախարդական ներքնակին: Վերմակը երկինքն է: Արմենը ջրափոսի մեջ մի պստիկ գորտ է տեսել, սսկվել, պլշած նայում է: Վարուժանը գնացել է ջրին մոտիկ, ինչ-որ բան է պատմում, ցույց տալիս Արթուրին: Արթուրը ինը-տասը տարեկան տղա է, գեղեցիկ, շատ կոկ հագնված:

— Արի քեզ տանեմ մեր տուն, քույրիկիս վախեցնեմ, հա՞,—
այդ Արմենն է համոզում գորտին,— ուզո՞ւմ ես քեզ կտանեմ
մանկապարտեզ, դու... փոքրերի խմբում կլինես, ես՝ մեծերի:
Ես մեծ եմ:

Գորտը պլշած նայում է:

— Վաղը որ եկել էինք, գորտը էլի էստեղ էր, ես տեսել
եմ,— ժամանակի միակ միավորը Արմենի համար վաղն է, իսկ
ձոր մենք եկել էինք մի ամիս առաջ:

— Ինքն էր,— ասում եմ ես,— ես էլ եմ հիշում:

Արմենն անշշուկ մոտենում է գորտին, երևի ուզում է բռնել:

— Տու,— հանկարծ լսում եմ իմ գլխավերևում. Արթուրն
է,— ձեռք շտապ, Արմեն, ֆու...

Գորտը փախչում-կորչում է տերևների մեջ, Արմենը լացա-
կումած նայում է ինձ:

— Տուն դու ես,— խռոված ասում է Արմենը,— ինչո՞ւ
փախցրեցիր...

— Քեռի, դուք իրեն բացատրեք,— Արթուրն ինձ է դիմում,—
բացատրեք, որ չի կարելի գորտին ձեռք տալ, մաքուր չի:

— Ինչո՞ւ,— հարցնում եմ,— գորտը այս ջրերում է ապ-
րում, տես ինչ մաքուր, պարզ ջուր է:

— Պապիկս է ասում:

Ես հետո հաց ու պանիր, միքո եմ վերցրել, պայուսակից
հանում-շարում եմ չորացած տերևների սեղանին: Արմենը
նստում է մի քարի, Վարուժանը փովում է գետնին: Արթուրը
չի նստում, նա կանգնած է՝ կոկիկ, արգուկված, մաքուր:

— Քարը սառն է,— ասում է նա,— իսկ հողը կեղտոտ է:

— Հողը չի կարող կեղտոտ լինել,— գոռում է Վարուժանը:—
Ուզում եմ լաց լինել,— դա արդեն ինձ է ասում:

— Խմիր մի բաժակ,— գարեջուր եմ տալիս:

— Ինձ էլ,— ձեռքը մեկնում է Արմենը:

— Մի կում, լա՞վ...

— Լավ,— ասում է Արմենը, բայց չի խմում իմ բաժակից,
նա ուզում է առանձին բաժակ, ես լցնում եմ:— Ձորի կենա-
ցը,— ասում է,— գորտի կենացը, քարի կենացը:— Ու խմում
է իր մի պուտ գարեջուրը, ուրախ ծապացնելով: Արթուրը
զարմացած նայում է Արմենին, նայում է ինձ: Նա մի կերպ
նստել է. հայրը մի ինչ-որ փայտ գտավ, ուրիշ բան չկար, իր

գլխարկը դրեց, որ Արթուրը չմտի: Ես խնձոր եմ մեկնում
նրան:

— Մաքրիր,— տալիս է նա հորը:

— Դանակ չկա,— ատամների պրանքից նետում է Վարու-
ժանը,— այդպես կրծիր, տատղ չի տեսնում:

Մենք ձորից բարձրանում ենք կարճ ճանապարհով: Այդ ճա-
նապարհով երեխա ժամանակ մենք ձոր էինք իջնում լողանա-
լու: Ես այդպես էլ կարգին լողալ շտվորեցի: Մի անգամ քիչ
մնաց խեղդվեի, և դրանից հետո սարսափելի վախենում էի,
խոր տեղ չէի մտնում, հենց կուրծքս ծածկում էր, ես էի դառ-
նում: Իսկ լողը երևի վախի հաղթահարումն է. դու պիտի քեզ
ծուկ զգաս, գորտ զգաս, հրձվես ջրով: Իսկ ես ջրից վախենում
էի: Ինչու է:

Ձորը մնում է ներքևում, մենք արգեն գյուղում ենք, քիչ հե-
տո երևում է մեր տունը:

— Պապիկի տունը,— ուրախ ճշում է Արմենը:

Ես նրան միշտ ցույց եմ տալիս մեր տունը, բայց ասում եմ,
որ դա պապիկի տունն է, որ հեռու, շատ հեռու տեղ է գնացել:
Երբ որ դա, կմտնենք բակ:

— Մտնենք բակ,— ասում է Վարուժանը:

— Չե՞ս տեսնում, թթենին կտրել են, էլ ինչ մտնենք:

— Դնանք Երևան,— ասում է Արթուրը,— ես մի ժամից պի-
տի հյուր գնամ:

— Սա ի՞նչ թթենի է,— հանկարծ պայծառանում է Վարու-
ժանը:

— Թթենի է, շատ սովորական թթենի,— չոր ասում եմ ես:

— Սա չկար, սա ձեր թթենու արմատից է դուրս եկել, պա-
պիկ թթենուց: Սա չկար:

Ես նայում եմ Վարուժանի հայտնաբերած թթենուն, մեր
ծառից բավական հեռու է և բակի մեջ չի, ծակել է ցանկապատը,
դուրս եկել փողոցի կողմից: Զահել, շատ ջահել ծառ է:

— Երևակայու՞թյունդ կրճատիր,— ասում եմ,— գնանք:

Ես հանկարծ տխրում եմ, որովհետև ակաջներիս մեջ արթ-
նանում է մեր թթենու խշշոցը, օդի մեջ տեսնում եմ նրա
ճյուղերը, որ հասնում էին մեր տան կտուրին: Ես այդ ճյու-
ղերով էի կտուրը բարձրանում: Ես հանկարծ՝ որպես ուրիշի
ձայն, լսում եմ մանկական օրերի իմ սեփական ձայնը, որով-
հետև թթենու վրա, ճյուղերի մեջ ես ինձ համար տնակ էի

սարքել, ցերեկը բարձրանում էի, այնտեղից ոտանավորներ
կարդում ներքևում հավաքված ընկերներին համար: Մեր տան
տանիքը հիմա թիթեղապատ է, իսկ թթենին չկա:

— Ձեր թթենու արմատից է,— պնդում է Վարուժանը,— որ
ասֆալտը քանդենք, կհամոզվես:

— Ուշ է,— ասում եմ,— ասֆալտը քանդելու համար այսօր
ուշ է: Առհասարակ ուշ է:

Մեր գյուղի հին փողոցը, որի ասֆալտի տակ իմ մանկու-
թյան ոտնաձայներն են, լիքն է մեքենաներով, մարդկանցով:
Մեր թթենու ստվերի կեսը ընկնում էր փողոցի վրա, ես շատ
անգամ էի փորձում կալիճով գծել այդ ստվերի սահմանները,
չէր հաջողվում, որովհետև ստվերը անընդհատ փոխվում էր:
Ինձ այդպես էլ չհաջողվեց նկարել այդ ստվերը փողոցի վրա:
Հիմա փողոցի վրա ստվեր չի ընկնում:

ԻՄ ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐԵՐԸ

Ես էներիկո Կարուզո շղարձա՝ ինչպես ուզում էին և հա-
մոզված էին մեր գյուղի տղաները, որոնց համար երգում
էի մեր մանկության մուգ գիշերներին: Ուսուցիչ էլ շղարձա՝
ինչպես մայրս էր երազում, «ուսուցիչ» փոխարեն «վար-
ժապետ» լիքը, հին ու իմաստուն բառը գործածելով, նա երազել
էր, որ հայրս դառնա գյուղի ուսուցիչը, իսկ հայրս Ալեք-
սանդրապոլի քաղաքային ուսումնարանն ավարտելուց հետո
վերադարձել էր իր այգիներին: Չղարձա նաև նկարիչ, ինչ-
պես ես էի համոզված, որովհետև շորս-հինգ տարեկանից սկսած
նկարում էի մեր տան, հետո գյուղի բոլոր սպիտակ պա-
տերին, թղթերի, կտավների վրա, մատիտով, կալիճով, ածու-
խով: Գարձա շարքային, շարքային նախագծող (ամաշում եմ
գործածել ճարտարապետ զնգուն բառը), որ շարքային, իրար
նման շենքեր է գծմծում: Կինս ինձ համարում է ձախորդ
մարդ, տղաս իմ ազգանունով հպարտանալու ոչ մի պատճառ
չի ունենալու, իսկ տխրության, մենակության պահերին ես
սիրում եմ արթնացնել իմ մանկության ձայները: Չայնե՛րը...
ես նրանց դիմում եմ իբրև կենդանի, ապրող արարածների և
ձայները ենթարկվում են ինձ: Արթնացեք, հրում եմ նրանց,—
ձայներին եմ հրում,— լցրեք իմ ներսը շարժումով և մաքրու-
թյամբ, մի՛ թողեք, որ ծերանամ: Եվ մանկությանս ձայները
ենթարկվում են ինձ՝ արթնանում են:

— Ոսկե ժամացույց տեսե՞լ ես,— տարիների մուժից լսում
եմ նորիկի ձայնը:

— Մեր դպրոցի ժամացույցը չգիտեմ ինչից է: Ոսկո՞ւց է:

— Դմբո,— լսում եմ նորիկի քրքիշը,— եթե ոսկուց լիներ,
գիտե՞ս քանի կիլո ոսկի կգնար...

— ...Իսկ քանի՞...

— Շատ... հլա լսիր, թե ոնց է աշխատում,— և նա ականջիս
է մոտեցնում իր ձախ դաստակը:— Ոնց որ... սիրտ:

Նուրբ, անլսելի աշխատում է ժամացույցը՝ ասես սարյակ
է ծվլվում: Հետո նորիկը թույլ է տալիս, որ մանրամասն նայեմ
սլաքները, թվանշանները:

— Քեռիս է բերել Գերմանիայից, մաքուր ոսկուց է: Նայիր
ես այն ժամանակ չգիտեի ինչ է մաքուր ոսկին, իսկ, մեր
մեջ ասած, ավելի կուզենայի տեսնել մաքուր ցորեն: «Կուլվը
վերջանա,— երազում էր մայրս,— փող ունենանք, Եղվարդից
մի տասը փութ մաքուր ցորեն բերեմ, տանեմ աղամ, մաքուր
ալյուր լինի, ոչ մի բան չխառնեմ հետը, թխեմ՝ երեսեքն ուտեն:
Մաքուր զալգալոս ցորեն»:

Նա ժամացույցը հանդիսավոր հանում-մեկնում է ինձ:

— Չգցես,— ասում է,— մի թեթև հուպ տուր, կբացվի:

Թեթև սեղմում եմ: Ինչ-որ բան է ընկնում կափարիչի տա-
կից: Վա՛յ, Մանուշի նկարը: Մեր հարևան Մանուշի. փոքր,
շատ փոքր նկար է, պլշած գիտում եմ նկարը՝ փոխանակ նա-
յեմ ժամացույցին, որ մաքուր ոսկուց է:

— Մթնեց թե չէ՝ համեղ ունենք, պուճուր ախպեր,— ասում
է նորիկը:— Երգելու ենք, ո՞նց ենք զլելու...

Երգելու ենք. կարծես ինքն էլ է հետս երգելու: Բազաձա՛յն:
Ես եմ տնկվում Մանուշենց պատուհանի տակ, Մանուշենց
տունը երկհարկանի է, իսկ իրենք շորս քույր են, տնկվում եմ,
երկարացնում վիզս, ձենս զցում գլուխս, իսկ ինքը նստում է
քարին, գլուխն է ամբամբացնում: Երբ մեկը վերջացնում եմ,
ասում է, թե էլի որը երգեմ:

Ես երևի լավ եմ երգում, որովհետև հո մենակ նորիկը չէ՞,
մեր գյուղի մեծ տղաները ինձ մի գլուխ երգացնում են: Ախ,
եթե նվագել էլ իմանայի: Երկու օրում կսովորեմ... Անցյալ
տարի մի մարդ թառ էր ծախում... Հինգ-վեց հատ ուներ:

Պատերազմը դեռ չէր վերջացել, իսկ սա արդեն թառ էր ծախում: «Ա՛ն ինձ համար,— լաց եղա տանը,— ուզում եմ, ա՛ն»: Մայրս տխուր-տխուր փողոց ելավ, ես՝ հետևից, մտակցավ մարդուն, ինչ-որ բան հարցրեց, հետո ավելի տխուր-տխուր ետ դարձավ: «Ութ կիլո ցորենի գին է ուզում,— ասաց,— ութ կիլո մաքուր ցորեն որ ունենանք, կաղանք կարտուլի հետ, կղառնա տասնհինգ կիլո մարդավարի հաց»:

Այսպես եղավ, որ թառ շտանը, ես մնացի իմ ձայնալարերի հույսին, իսկ ձայնալարերը ձրի են, ուրեմն ցորենի հետ փոխել չի լինի: Ես հանկարծ իմ այդ շունեցած, շնվազած թառի ձայնն եմ լսում մանկութանս դատարկ, ամալի փողոցներից...

— Արամին եմ խոսք տվել,— ասում եմ Նորիկին,— կանաչ աչքերով Սեղայի համար եմ երգելու:

— Ժամացույցս տուր,— Նորիկը նեղանում է: Նորիկը 16—17 տարեկան է, ինձնից շորս-հինգ տարով մեծ, բայց նեղանում է շորս-հինգ տարեկանի պես,— իմը առաջին ժամացույցն է մեր գյուղում, մաքուր ոսկուց: Մանուշին կասես:

— Ինչո՞ւ,— գարմանում եմ ես:

— Կմեծանաս՝ կիմանաս:

Մեծացա և գնալով ավելի հաճախ եմ փորձում ետ պտտել իմ ապրած օրերի ժապավենը, որ հետո մատու սեղմեմ հուշերիս կոճակին, և ժապավենը խոսի, երգի, լաց լինի, և լսեմ այն անցած-մոռացված օրերի ոտնաձայները:

Ետպատերազմյան առաջին աշունն էր, և երբ տուն վերադարձան նրանք, որ պիտի վերադառնային, նոր-նոր իսկականից հայտնի դարձավ, թե մեր գյուղը քանի հորով է պակասել, քանի եղբորով, քանի ջահել՝ պսակվելու պատրաստ տղայով: Պատերազմի ժամանակ գյուղում ավելի քիչ տղամարդ կար, ճիշտ է, բայց ով չգիտեր, որ նրանք ուրիշ տեղ են, կոչում են և, ուրեմն, ժամանակավոր են բացակա, կգան-կլրացնեն իրենց դատարկ տեղերը: Գատարկ տեղեր շատ մնացին, որովհետև տուն դարձան ով ողջ էր մնացել, և գյուղում հանկարծ պարզ-պարզ երևաց, որ աղջիկները շատացան: Ո՞վ պիտի սիրեր նրանց, ո՞վ պիտի պսակվեր նրանց հետ:

— Քանիսի՞ն պիտի գնաք Արամի հետ:

— Եսիմ: Հենց որ մութը ընկնի:

— Հետո ես քեզ կգտնեմ Սեղայենց տան կողմերում:

— Տնայինս չեմ գրել,— ասում եմ,— մի հատ էլ անգիր պիտի սովորեմ:

— Մի երգ կերգես, չես մեռնի:

Նորիկը ջղային լուռ է, հետո հանկարծ անսպասելի խեղճանում: Իսկ նա մեր գյուղի ամենաուժեղ տղան է, Մանուշն էլ՝ ամենասիրուն աղջիկը:

— Մի բան ասա, գնամ ասեմ Մանուշին,— ելքը գտնում եմ ես,— ես երբ ուզեմ, Մանուշին կտեսնեմ: Ուզում ես, նամակ տուր: Ուզո՞ւմ ես, հիմա էլ գնամ իրենց տուն:

— Ասա իրիկունը զա կինո, նստի վերջին կարգում, կողքի տեղը ազատ թողնի: Հենց լույսերը հանգցնեն՝ կծիմ կողքին:

— Հաշվիր ասած:

...Մանուշին ես վերջերս տեսա, Աբովյան փողոցի հացի խանութում: Նա այդպես էլ շամուսնացավ, նրա քույրերից երեքը շամուսնացան, միայն փոքրը՝ Գայանեն, ամուսնացավ-բաժանվեց երեք անգամ: Մանուշը ինձ շճանաչեց, թեպետ ես երկար-երկար նայեցի նրա սպիտակ, հացի պես փափուկ դեմքին, որովհետև աչքերը լավ չէին երևում մանուշակագույն ակնոցի տակից:

...Իսկ այն օրը, տարիներ առաջ, երբ նրան հայտնեցի Նորիկի ոսկե ժամացույցի, իր պատիկ, շքնաղ նկարի մասին, որ հիմա ոսկու մեջ է մնում, նա քթի տակ ժպտաց ու ականջո քաշեց. «Լավ էլ ընկեր ես գտել»,— ասաց: Նրա մատները բարակ էին, տաք, եղունգները երկար ու փայլուն: Հետո, երբ հայտնեցի, որ Նորիկը կսպասի կինոյում ու երբ մութն ընկնի, կծի նրա կողքին (այդպես էլ ասացի՝ կծի), նա նախ ծիծաղեց՝ «Լոբի՞ է, որ ծի», հետո ջղայնացավ. «Ե՛րու փոքր տղա ես, հո Հեծանիվ-Արմոն չե՞ս»: Հեծանիվ-Արմոն մեր գյուղի փուտատարն էր՝ նա ունեւր մեր գյուղի միակ երկուականի հեծանիվը: «Հեծանիվ չի, այլ թուղ գորգ»,— ասում էր նա: Բայց Հեծանիվ-Արմոնի մի ոտքը կաղ էր, մի աչքը՝ փուլ, իսկ մայրս ասում էր. «Մեր գյուղի բամբասանքը էդ ակներով է զնում-զալիս»: Ես նեղացա Մանուշից. «Ես խաբարդիկ չեմ, իսկ Նորիկը մի արևոտ օր կմեռնի քեզ համար: Ինքն է ինձ ասել, հորս արև, իսկ հիմա լիքը արևոտ օրեր են»: Մանուշը փափկեց, մեղմացավ, հետո հանկարծ մոտ քաշեց ինձ, ամուր-ամուր կպցրեց իրեն, ու ես մոտիկ, շատ մոտիկ զգացի ջահել աղջկա զարմանալի բույրը, նրա կրծքերի պերկ փափկու-

Յուզնը: Շշմելու բան էր: Հեքիաթ: Հետո նա պինդ համբու-
րեց թուշս. «Գնա,— ասաց,— չգիտի՞, որ մայրս մեզ կինո չի
թողնում»:

Հետո, տարիներ հետո միայն ես հասկացա, որ Մանուշը,
մեր գյուղի մյուս աղջիկները, երբ ինձ գրկում-համբուրում էին,
իրենց տղաներին էին գրկում-համբուրում, ինձ ասում էին այն
բառերը, որ մենակույթյան պահի-ն գտնում էին իրենց տղա-
ների համար և, ափսոս, այդ բառերը ես կորցնում էի հենց
ճանապարհին, որովհետև մտածում էի, թե իմն են այդ բա-
ռերը: Իսկ ինչ բռնն է, կորցնում ես: Այդ բառերը, այդ համ-
բույրները ես պիտի հիշեի, պահեի, պահպանեի ու անվնաս
փոխանցեի նրանց՝ իմ ավագ ընկերներին, որոնք ինձ մասնակից
էին դարձնում իրենց առաջին, ամենաառաջին սիրուն, շիմանա-
լով, որ, ախր, իրենց աղջիկները դառնում են նաև իմ առաջին
սերերը...

Տխուր, երանելի, արդար ժամանակներ էին մեր հոգիները
համար, իսկ մի բանի օր առաջ՝ Արուլյան փողոցի հացի խա-
նութում ես հանդիպեցի Մանուշին: Հաստացած, փափկած,
բայց զեռևս օրիորդ՝ Մանուշը հացն ընտրում էր մանրակրկիտ-
լարված, հետո վաճառողին կտրել տվեց, կես հացը դրեց
պայուսակի մեջ, հետո դանդաղ-դանդաղ ներծծվեց մայթի
ժխորի մեջ: Իսկ նորիկը հիմա շորս երեսա ունի՝ հենց նույն
այն կանաչ աչքերով Սեղայից, որի տան պատի տակ այն գի-
շեր, տարիներ առաջ, ես երգեցի ոչ նրա, այլ Արամի համար:
Իմ երգերը նամակ էին, հեռախոս, հեռագիր: Կարոտ էին, սպա-
սում, կատաղություն և հույս:

...Իսկ մի գիշեր ես երգեցի իմ իմացած ամենատխուր եր-
գերը: Արևիկի հարսանիքն էր, նրան պատկում էին բանակից
նոր տուն դարձած օշականցի մի լեյտենանտի հետ, թեպետ
ողջ գյուղը գիտեր, որ նրան զժի պես սիրում էր Սև-Սահակը:
Քանի անգամ ես երգել էի նրանց պատուհանի տակ, մի ան-
գամ Արևիկը նույնիսկ իմ ձեռքով նամակ ուղարկեց Սև-Սա-
հակին, բայց, ահա, վեր է կենում ու հարս է գնում... Օշական...
Արևիկի հարսանիքը պատերազմից հետո առաջինն էր մեր
գյուղում, խեղճ, տխուր մի հարսանիք. նրա եղբայրը զոհվել

էր 41-ին, հայրը տուն էր եկել միտտանի, իսկ օշականցի
լեյտենանտը, որ երկու մեղալ ուներ, ահագին շորեր, ամա-
նեղեն, նույնիսկ ասում էին դաշնամուր էր բերել պատերազ-
մից:

Հարսանիքն անելու համար Արևիկենք իրենց տուն էին
հավաքել թաղի բոլոր լամպերը, բոլոր ունեցած-չունեցած բա-
ժակները, ամանները, պատառաքաղները: Նվագ, պարզ է,
որ չկար, մանավանդ որ դուռ-դուռն հարևանուհին՝ Ասանեթը,
պատերազմում կորցրել էր ամուսնուն ու տղային, մնացել էր
մեն-մենակ ու ամբողջ օրը դուռն քարին նստած վշվշում էր
ու մանր քարեր՝ գցում ատվի մեջ: Նվագ չկար, ես բարձր, որ-
քան ձայն ունեի, հուզված ու սխալ՝ երգում էի «Սիրեցի, յարս
տարա՞ն», երգում էի արդեն երրորդ անգամ, իսկ Սև-Սահակը՝
թիկնեղ, բարի և ուժեղ Սև-Սահակը՝ խաչքարի պես թեքված
պատին, խուլ մոռնում էր:

— Արևիկին տանում են,— երգս ընդհատելով կամաց բո-
թեցի Սև-Սահակին, որովհետև տան դուռը բացվեց, հետո բակի
դուռը և ահագին մարդ դուրս եկավ:

Սև-Սահակը ինչ-որ բան մոռնաց, բայց շըրջվեց տան կողմը,
այլ ասաց. «Երգիր, ինձ թաղես, թե չերգես»:

Սիրեցի, յարս տարան,

Յարս տվին ու տարան...

Իմ ձայնը զիլ զնգաց մութ գիշերի դատարկություն մեջ,
տնից դուրս եկողները շուրջները նայեցին, ես նրանց մեջ հեշ-
տություն մը գտա օշականցի լեյտենանտին, որովհետև մութ էր
և լավ պլպլում էին նրա զույգ մեղալները: Ուրեմն, նրա կող-
քին կուշարածը Արևիկն էր և, ուրեմն, իսկապես՝ «էս ինչ զու-
լում աշխարհ է...»: Ես երգում էի, մոտիկ բակից կաղկանձում,
ասես ինձ էր ձայնակցում տխուր մի շուն, իսկ արցունքներս
հազիվ էի զսպում. չէ՞ որ Արևիկը նաև իմ առաջին սերն էր...

— ...Սև-Սահակը հիմա բենզին է ծախում մեր գյուղի ճա-
նապարհին և մի անգամ, երկու տարի առաջ էր, շարասնդու-
թյամբ ասաց, որ Արևիկի մարդուն՝ օշականցի նախկին լեյ-
տենանտին, որ պատերազմից հետո չգիտեմ ինչ էր անում, ութ
տարի են տվել՝ չգիտեմ ինչի համար: «Տասն էլ կարելի էր
տալ»,— ասաց Սև-Սահակը ու ծխեց, մի ամբողջ գլանակի
ծուխ միանգամից, ամբողջովին ներս քաշեց:

...Իսկ մի գիշեր գնացինք Ամբերդ:

Գյուղի կենտրոնում, մեր դպրոցի առաջ աղբյուր-հուշարձան էին կառուցել զոհվածների հիշատակին, ցերեկը բացումը եզավ, տղամարդիկ խմեցին՝ վշտից կամ ուրախությունից, կանայք լաց եղան, իսկ ջահելներին թույլ տվին՝ ինչ ուզում եք արեք:

Ջահելները որոշեցին ոտքով գնալ Ամբերդ:

Ինձ էլ տարան:

Աստղերի լույսով էինք գնում: Տասը-տասնմեկ տղա էր, մի յոթ-ութ աղջիկ, իսկ վերջում գնում էր Սև-Սահակինց էջը՝ բռնոված ուտելիքներով, կարպետներով, ամանեղենով: Մեկ-մեկ, երբ հոգնում էի, ինձ գնում էին էշին, բայց պահանջում էին, որ երգեմ: Այդ գիշերվա իմ երգը, ուրեմն, էջ նստելու գինն էր:

Ամբերդ հասանք, եկեղեցին ու բերդը երևում էին իբրև խավար գանգված, մուգ կապույտով նկարած ինչ-որ առասպելական հսկաներ, իսկ երբ երկնքում դարթնեցին բոլոր աստղերը, ինձ թվաց հեքիաթի մեջ ենք:

Աղջիկները կարպետը փռեցին, տղաները սկսեցին փայտ հավաքել խարույկի համար, ես նստել մտախոհ նայում էի երկնքին. աստղերն ո՞ւր են գնում ցերեկը, քանի՞ պատերազմ է տեսել լուսինը, ի՞նչ կլինեն, եթե հանկարծ Ամբերդում զոհված հայ զինվորները վեր կենային ու գալին, մեզ հետ խարույկ անեին, սեղան նստեին... «Հովիկ, — հանկարծ լսեցի անունս. Մարիամիկն էր, — Հովիկ ջան, էս մոմը վերցրու, հետս արի, ընկա առուն, թրջվեցի»: Մարիամիկը, իրոք, ոտից գլուխ թրջված էր, սրթսրթում էր: «Գնանք, — ասացի, — ես հետդ եմ, մի վախենա»:

Եկեղեցու գավիթը մութ էր, ձախ ու աջ՝ նեղիկ խցեր էին, պատը քանդված էր, բայց ոչինչ: «Ես ներս կմտնեմ, — ասաց Մարիամիկը, — դու մոմը կպցրու պատին, գնա»:

«Ես պատի մյուս կողմում կանգնեմ, — ասացի, — կշվղվացնեմ, կամ, ուզո՞ւմ ես, ցածր ձայնով կերգեմ: Ո՞րք...»: «Պատուհանիդ տակին կանգնած, — սրթսրթալով կմկմաց Մարիամիկը, — բայց շատ ցածր, մարդ չսի...»: Ես մոմը կպցրի քարին ու անցա պատի մյուս կողմը: Պատը բավական քանդված էր, ու ես բացվածքի միջով ձեռս մեկնեցի նրան.

«Այստեղ եմ, չվախենաս»: Մարիամիկը թույլ ժպտաց. «Մի նայիր, Հովիկ, երգիր»: Ես նստեցի կանաչին ու մեղմ, աստղերի շուրջի շափ մեղմ՝ սկսեցի երգել: Ինչ-որ ոտնաձայն լսեցի: Հրայրն էր. «Ի՞նչ ես անում»: «Մարիամիկը ներսում է, շորերն է փոխում»:

Հրայրը մոտեցավ բացվածքին, ես էլ վեր կացա, սեղմվեցի նրան: Հրայրի համար էլ ես շատ անգամ երգել եմ Մարիամիկենց տան առաջ: Ու ամեն անգամ, երբ երգում-վերջացնում էի, Մարիամիկն ասում էր. «Ապրես, Հովիկ ջան, տուն գնա»: Ինձ էր ասում, կարծես թե Հրայրը չկար կողքիս... Բացվածքից ես տեսնում էի Մարիամիկին. նա արգեն հանել էր իր ծիրանագույն շորը. մզում էր, որ շորանա: Հետո շորը փռեց քարին և հանեց շապիկը, մոմի լո՞ւյսը շատացավ... «Զմբսի՞», — շնչացի ես Հրայրի ականջին, իսկ նա, չգիտեմ ինչու, ձեռքի ափով փակեց բերանս: Հրայրի ձեռքը թեթևակի զոզում էր: «Դո՞ւ էլ ես մրսում, Հրայր»: «էջ, — շնչաց Հրայրը ականջիս մեջ, — հարյուր տոկոսանոց էջ»:

Մարիամիկը շապիկից հետո հանել էր մնացածը և մոմի լույսի մեջ կանգնած էր բոլորովին մերկ: «Ինչ բարակ մեջք ունի», — շնչացի ես Հրայրին, իսկ նա ավելի էր զոզում և չպատասխանեց: Մարիամիկը թաց մազերը ետ տարավ կրծքից, հետո ձեռքերով մի անգամ շոյեց ստիճանները: Նա կարծես հրճվում էր ինքն իրենով: Այդպես ես մի անգամ մեծ քրոջս էի տեսել լողանալիս, բայց քրոջս նայելը ինձ համար ուղղակի հետաքրքիր էր, իսկ այստեղ հանկարծ անսովոր սարսուռ զգացի. ի՞նչ գեղեցիկ էր Մարիամիկը եկեղեցու մութի մեջ, մոմի բարակ լույսը մետաքսե քղի պես զցած ուսերին:

«Դու մի նայիր, — հանկարծ զգացի, որ Հրայրը հրում է ինձ, — դու էլ ես տղա, դու մի նայիր»: Մեկ էլ լսեցի Մարիամիկի ձայնը. «Հովիկ, որտե՞ղ ես, ինչու՞ չես երգում»: «Երգիր, — շնչաց Հրայրը, գլուխը պատի բացվածքից փախցնելով, — ինձ թաղես, թե չերգես»: Այդ պահին ես առանձնապես դեմ չէի մի քանի բոպեով Հրայրին թաղել, բայց Մարիամիկն էր ձայն տալիս ինձ, ու ես երգեցի:

Պատուհանիդ տակին կանգնած
Կես գիշեր է, ձախ չկա,
Իսկ դու հանգիստ բռնով արթած...

...Ես հետո, տարիներ հետո միայն հասկացա, թե ինչու ինձ հրեց Հրայրը, ինչու շուգեց, որ ես էլ նաչեի Մարիամիկին: Բայց ասը Մարիամիկը նաև ի՛մ առաջին սերն էր: Եվ դրա համար, երբ առավոտյան, ժայռի վրա ես յուզաներկով գրում էի մեր բուռքի անունները և առաջինը Մարիամիկի անունը գրեցի, և Հրայրն ասաց՝ հիմա էլ իմը, ես հանգիստ, շար նաչեցի նրա աչքերին ու նույն գույնի յուզաներկով գրեցի իմ անուն-ազգանունը՝ Հովիկ Համազասպյան: Իսկ Հրայրի անունը գրեցի ուրիշ գույնի յուզաներկով՝ գրեցի ամենավերջում, Մարիամիկի անունից ամենահետո:

...Տարիների սրբնթաց գնացքը գնալով ավելի ու ավելի է հեռացնում ինձ Ամբերդի այն գիշերից, որ գուցե իմ մանկության վերջին կայաններից էր... Բայց հիմա էլ լինում են հոգու աշխատանքի բացառիկ պահեր, երբ անկարելին դառնում է հնարավոր և աչքերիս դեմ հայտնվում է նույնը՝ արդեն իբրև տեսիլք, գիշերային վանքի մուգ կապույտի մեջ, մոմի սպիտակ լույսը մետաքսի պես պարուրած իր մաքուր արծաթե մարմնին, սանրվում է, սանրվում ու իրենով հրճվում է Մարիամիկը...

Ես երգիչ չգարձա, ուսուցիչ և իսկական ճարտարագետ չգարձա: Ոչինչ, թող կինս ինձ ձախորդ մարդ համարի, թող որդիս հոր ազգանունով հպարտանալու առանձին պատճառ չունենա: Ես ցավում եմ միայն, որ նկարիչ չգարձա: Եթե նկարիչ լինեի, կնկարեի իմ մանկության ձայները: Այո՛, ձայները՝ ձայները գույն ունեն, մարմին ունեն, ձայները տխրում են, կարոտում, ուրախանում: Իմ մանկության ձայները որդան կարմիրով արված նկարներ են, իսկ որդան կարմիրը շի մեռնում, եթե փոշի է նստել, սրբիք ու նորից կապրեն գույները, կզնզան-կազմկեն՝ ինչպես իրենց ծնունդի ժամանակ: Մարիամի՛կ, Մանո՛ւշ, Արևի՛կ, որտե՞ղ եք դուք, ձայն ավեք ձեր փոքրիկ Հովիկին, որ երեսուն տարի ուշացումով ձեզ համարձակվում է խոստովանել իր սերը:

1975—1977 թթ.

Գրական-գեղարվեստական հրատարակություն

Պետրոսյան Վարդեն Համազասպի

ՉՈՐՍ ՎԻՊԱԿ

Վիպակներ

Գլխողական միջին և բարձր տարիքի համար

Литературно-художественное издание

Петросян Вардкес Амазаспович

ЧЕТЫРЕ ПОВЕСТИ

Повести

Для среднего и старшего школьного возраста

Художник **А. Яралян**

(На армянском языке)

Издательство «Аревик»

Ереван, 1990

*Խմբագրության վարիչ՝ Գ. Ս. Օհանյան, Խմբագիր՝ Ա. Գ. Յագիչյան, նկարիչ՝
Ա. Ի. Յաբալյան, Գեղ. Խմբագիր՝ Խ. Զ. Հակոբյան, Տեխ. Խմբագիր՝ Տ. Վ.
Ավետյան. Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Յ. Խաչատրյան.*

ИБ № 317

Հանձնված է շարվածքի 8. 02. 90 թ.: Ստորագրված է տպագրության 13. 06. 90 թ.:
Չափեր՝ $80 \times 108 \frac{1}{32}$: Թուղթ՝ տպագր. № 2: Տառատեսակ՝ Գրքի սով.:
Տպագրություն քարձր, 20,58 պայմ. տպ. մամ., 18,92 հրատ. մամ.: Տպա-
քանակ 30000: Պատվեր՝ 249: Գինը՝ 1 ո. 40 կոպ.:

«Արևիկ» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

ՀնՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պե-
տական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան—10, Ալավերդյան 65:

Издательство «Аревик», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

Типография № 1 Госкомитета по делам издательств, полиграфии и
книжной торговли Арм. ССР, Ереван-10, ул. Алавердяна, 65.